

Quantitative Pathology of University Theses Written on the Basis of Manuscripts

Mostafa La'l Shateri

*Corresponding author, Visiting Lecturer, Department of Archeology and History, Faculty of Literature and Humanities, University of Neyshabur, Neyshabur, Iran. E-mail: mostafa.shateri@yahoo.com

Peiman Abolbashari

Assistant Professor, Department of Archeology and History, Faculty of Literature and Humanities, University of Neyshabur, Neyshabur, Iran. E-mail: p.abolbashari@neyshabur.ac.ir

Abstract

Objective: Nowadays, academic research is one of the topics that can have the potential to improve knowledge. Meanwhile, archival studies can be considered as among the areas that have not been given serious attention proportionate to their excellent research capacities. Using manuscripts, as one of the prominent scientific sources in science, is considered with different influence coefficients in each field. In the meantime, Islamic manuscripts have been the subject of relatively extensive research due to their content and apparent values. The present research is intended to answer a multi-faceted question as to how many of the university theses written in Iran have been based on manuscripts; the geographical dispersion (city-university); the field dispersion; the level of study dispersion and its chronology; in what way and, in the meantime, what approaches have prevailed in the use of manuscripts?

Research/Method Approach: The method of this research is descriptive-analytical and the sampling is conducted on the basis of two databases approved by the Ministry of Science and academic and research centers (IranDoc and National Library).

Findings and Conclusion: The findings indicate that 135 universities in 58 cities have undertaken to write 2707 theses, among which Tehran is ranked at the top with 22 centers. The fields benefiting from the manuscripts of 32 fields and Persian language and literature with 1160 theses have a noticeable distance from other fields. 2236 theses belong to the master's level and 471 theses belong to the doctoral level. From 1333 Sh/1954 AD to the fall of 1401 Sh/2022 AD, writing the thesis has annually undergone a significant difference, as one can refer to 1399 Sh/2020 AD with 246 theses and the 10 years, in which no theses were written focusing on manuscripts.

Keywords: manuscripts, thesis, university, city, field of study, level of study

-----
Publisher: Organization of Libraries, Musums and Documents Center of Astan Quds Razavi
Manuscripts Journal of Research Studies, 2022, Vol. 1, No.2, pp. 5-35.

Received: 07/02/2023 - Accepted: 06/05/2023

آسیب‌شناسی کمی پایان‌نامه‌های دانشگاهی نگارش یافته با تکیه بر نسخ خطی

مصطفی لعل شاطری ID

*نویسنده مسئول، استاد مدعو، گروه باستان‌شناسی و تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه دولتی نیشابور، نیشابور، ایران. رایانامه: mostafa.shateri@yahoo.com

پیمان ابوالبشری ID

استادیار، گروه باستان‌شناسی و تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه دولتی نیشابور، نیشابور، ایران. رایانامه: p.abolbashari@neyshabur.ac.ir

چکیده

هدف: امروزه پژوهش‌های دانشگاهی از جمله موضوعاتی است که می‌تواند از قابلیت بالقوه جهت ارتقای دانش برخوردار باشد. در این بین، مطالعات آرشیوی را می‌توان از حوزه‌هایی دانست که با توجه به ظرفیت‌های ممتاز پژوهشی، مورد توجه جدی قرار نگرفته است. بهره‌گیری از نسخ خطی، به عنوان یکی از منابع علمی مطرح در علوم - با ضریب تأثیر گوناگون در هر رشته - محسوب می‌شود. نسخ خطی اسلامی به واسطه ارزش‌های محتوایی و ظاهری دستمایه پژوهش‌های نسبتاً گسترده‌ای قرار گرفته‌اند. هدف از پژوهش حاضر، پاسخ به پرسشی چندگانه است؛ مبنی بر این که تاکنون چه تعداد از پایان‌نامه‌های دانشگاهی نگارش یافته در ایران با محوریت نسخ خطی بوده و پراکندگی جغرافیایی (شهر-دانشگاه)، پراکندگی رشته، پراکندگی مقطع و سالشماری آن، به چه نحو بوده است و چه رویکردهایی در استفاده از نسخ حاکم بوده است؟

روش/رویکرد پژوهش: روش این پژوهش توصیفی-تحلیلی و نمونه‌گیری بر اساس دو پایگاه مورد تأیید وزارت علوم و مراکز دانشگاهی و تحقیقاتی (ایران‌داک و کتابخانه ملی) صورت پذیرفته است.

یافته‌ها و نتایج: یافته‌ها حاکی از آن است که ۱۳۵ دانشگاه در ۵۸ شهر به نگارش ۲۷۰۷ پایان‌نامه پرداخته‌اند که تهران با ۲۲ مرکز، در صدر این آمار قرار دارد. رشته‌های بهره‌مند از نسخ خطی ۳۲ رشته و زبان و ادبیات فارسی با ۱۱۶۰ پایان‌نامه، فاصله‌ای محسوس با سایر رشته‌ها دارد. تعداد ۲۲۳۶ پایان‌نامه متعلق به مقطع کارشناسی ارشد و ۴۷۱ پایان‌نامه متعلق به مقطع دکتری است. از ۱۳۳۳ ش. تا پیاپی ۱۴۰۱ ش. نگارش پایان‌نامه هر سال، برخوردار از تفاوتی چشمگیر است، چنان که می‌توان به ۱۳۹۹ ش. با ۲۴۶ پایان‌نامه و به مدت ۱۰ سال اشاره داشت که در آن پایان‌نامه‌ای با محوریت نسخ خطی، نگارش نیافته است.

کلیدواژه‌ها: نسخ خطی، پایان‌نامه، دانشگاه، شهر، رشته، مقطع

مقدمه

نسخ خطی از جمله ذخایر علمی هر تمدن محسوب می‌شود. در جهان اسلام، نخستین آثار تولیدی در این حوزه را قرآن‌ها تشکیل می‌داد و پس از آشنایی با فن کاغذسازی، تولید چنین آثار ارزشمندی در گونه‌های مختلف محتوایی و توأم با آرایه‌های هنری متنوع و گاه منحصر به فرد را در کانون توجه قرار داد. تا پیش از یک قرن گذشته، جمع‌آوری و ساماندهی نسخ خطی به صورت چشمگیر مورد توجه کشورهای جهان اسلام قرار نداشت؛ در حالی که اروپاییان، خریداری و معرفی این منابع در قالب آثار نفیس را مورد نظر داشتند. با این حال، پس از کسب خودآگاهی از ارزش این میراث کهن، شناسایی، جمع‌آوری، آرشیو و ثبت اطلاعات و معرفی آن در یک قرن اخیر، در دستور کار مراکز گوناگون به ویژه کتابخانه‌های دولتی، دانشگاهی و خصوصی قرار گرفت و متعاقباً بستری مناسب برای پژوهش‌های مبنی بر نسخ خطی را از مناظر مختلف فراهم آورد. به عنوان نمونه، در ایران به واسطه برخورداری از مراکز نگهداری نسخ خطی همچون کتابخانه آستان قدس رضوی (مشهد)، کتابخانه ملی و مجلس (تهران)، کتابخانه آیت‌الله مرعشی (قم) و سایر مراکز کشورهای اسلامی و در چند دهه اخیر به واسطه نمایه‌سازی نسخ خطی از سوی کتابخانه‌ها و موزه‌های اروپایی، پژوهشگران دانشگاهی علاقه‌مند، در قالب پایان‌نامه به بررسی وجوه گوناگون نسخ خطی به صورت اختصاصی و یا بهره‌گیری از آن به عنوان منبعی مکمل برای نگارش بخشی از پایان‌نامه خود، پرداخته‌اند. این پژوهش بر این محور قرار دارد که با بررسی کمی پایان‌نامه‌های نگارش یافته با تکیه بر نسخ خطی، به پرسش چندگانه زیر پاسخ دهد: میزان پراکندگی جغرافیایی (شهر-دانشگاه)، پراکندگی رشته، پراکندگی مقطع و سالشماری آن، به چه نحو بوده است؟ متعاقباً در بخش یافته‌ها سعی گردیده تا به ارائه پاسخ‌هایی برای این پرسش پرداخته شود.

پیشینه پژوهش

در دهه اخیر، گزارش‌هایی توصیفی و بر اساس نمونه‌های موردی و بسیار محدود، به معرفی پایان‌نامه‌های دانشگاهی نگارش یافته با تکیه بر نسخ خطی ارائه شده است که از جمله آن‌ها می‌توان بر اساس تقدم زمانی به موارد زیر اشاره کرد:

بهروز ایمانی (۱۳۸۰) در دو گزارش «در جستجوی نسخ خطی: معرفی پایان‌نامه‌های تحصیلی در حوزه تصحیح متون (رشته زبان و ادبیات فارسی)» در مجموع به معرفی ۷۵ پایان‌نامه مقطع کارشناسی ارشد و دکتری در رشته زبان و ادبیات فارسی از دانشگاه‌های گوناگون در بازه زمانی ۱۳۵۱-۱۳۸۰ ش. پرداخته است. اکرم مسعودی (۱۳۸۲) در گزارش «معرفی پایان‌نامه‌های تصحیح نسخ خطی مقطع کارشناسی ارشد و دکتری

زبان و ادبیات فارسی سال‌های ۸۰، ۸۱ و ۸۲»، به معرفی ۱۲ پایان‌نامه طی بازه زمانی ۳ سال، در دانشگاه تهران پرداخته است. مسعودی (۱۳۸۴) در گزارش «پایان‌نامه‌های نسخ تصحیح خطی در مقاطع کارشناسی ارشد و دکتری دانشگاه تهران»، به معرفی ۶ پایان‌نامه در رشته زبان و ادبیات فارسی و عربی در بازه زمانی ۱۳۸۱-۱۳۸۴ ش. پرداخته است. همچنین او (۱۳۸۴) در گزارش «معرفی پایان‌نامه‌های تصحیح نسخ خطی (کارشناسی ارشد و دکتری ۸۳-۱۳۸۴) دانشگاه تهران»، به معرفی ۵ پایان‌نامه طی بازه زمانی ۲ سال، پرداخته است. سلمان ساکت (۱۳۸۸) در گزارش «پایان‌نامه‌های تصحیح نسخ خطی در دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی مشهد» به معرفی تعداد ۲۹ پایان‌نامه نگارش یافته در مقطع کارشناسی (قدیم)، کارشناسی ارشد و دکتری با محوریت رشته زبان و ادبیات فارسی تا ۱۳۸۸ ش. پرداخته است. سمیه شیروانی‌ناغانی (۱۳۸۹) در گزارش «پایان‌نامه‌های تصحیح نسخ خطی در دانشکده زبان و ادبیات دانشگاه یزد»، به معرفی ۱۷ پایان‌نامه در دو مقطع کارشناسی ارشد و دکتری، طی بازه زمانی ۱۳۸۴-۱۳۸۹ ش. پرداخته است. علیرضا ناصری‌مالوانی (۱۳۸۹) در گزارش «نگاهی به چکیده‌نامه پایان‌نامه‌های حوزه نسخ خطی»، فارغ از انتخاب رشته‌ای خاص و در نظرگیری بازه زمانی مشخص، به معرفی ۶۰ پایان‌نامه پرداخته است. غلامرضا فدایی (۱۳۸۹)، در مقاله «پژوهش نسخه‌های خطی و چالش‌های موجود» صرفاً به فهرست‌نویسی و حوزه تصحیح پرداخته است. امین محمدی (۱۳۹۴) در مقاله‌ای با عنوان «تحلیلی بر پایان‌نامه‌های حوزه اسناد تاریخی و نسخ خطی»، صرفاً به ۷۰ پایان‌نامه پرداخته است. هرچند محقق تلاش داشته تا بتواند تحلیل‌های دقیقی را ارائه دهد، اما نمونه‌گیری ناقص و گزینشی او، عملاً چنین دستاوردی را برای این پژوهش به همراه نداشته است.

روش پژوهش

این پژوهش مبنی بر ساختار کمی و با تکیه بر روش توصیفی-تحلیلی صورت پذیرفته است. بسترهای مورد توجه در نمونه‌گیری، بر اساس جستجوی کلیدواژه‌های مرتبط در دو پایگاه اصلی و معتبر ایران‌داک (www.nlai.ir) و کتابخانه ملی (irandoc.ac.ir) تا پاییز ۱۴۰۱ ش. است. متعاقباً کلیه موارد نمایه‌سازی شده، بررسی و نتایج بر اساس استقرای کامل استخراج گردیده است. در پژوهش حاضر تلاش گردید تا کلیه پایان‌نامه‌های مرتبط، مورد بررسی قرار گیرد. با این حال، یافته‌های پژوهش حاضر، همچون سایر پژوهش‌های کمی مبنی بر نمونه‌گیری، از قطعیت کامل برخوردار نیست و ضریب خطای ۱۰ الی ۱۵ درصدی در آن می‌تواند وجود داشته باشد، چرا که اطلاعات اولیه و تکمیلی ثبت شده از سوی تعدادی از مراکز دانشگاهی و دانشجویان، بعضاً توأم با نقص و اشتباه است.

نسخ خطی^۱

آغاز تاریخ بشر چنانچه مشهور است با کتابت پیوند یافته است و پیش از آن دوره ماقبل تاریخ قرار دارد. در این بین، تمدن اسلامی در آغاز به میزان چشمگیری به کتابت روی آورد، زیرا مسلمانان به ثبت تاریخچه خود مشتاق بودند. علاوه بر آن، از دوران شکوفایی علم، فرهنگ و اندیشه در تمدن سرزمین‌های اسلامی، اسناد غیرقابل‌انکاری باقی‌مانده است که نشانگر کمال بلوغ اندیشمندان در مسائل علمی، دینی، اخلاقی است، آن هم در زمانی که تاریکی جهل و خرافات بر بسیاری از کشورها سایه افکنده بود. تمدن اسلامی که با معجزه آسمانی قرآن پا به عرصه جهان بشری نهاد، برعکس سایر تمدن‌ها همچون یونان که گفتگو بر آن غالب بود، بیشتر با کتاب و کتابت که پیش‌تر در تمدن‌های باستانی ایران و چین مجال طرح یافته بود، مأنوس شد و مخصوصاً با احداث دانشگاه‌هایی همچون بیت‌الحکمه‌ها، پدیده‌های مربوط به نسخه‌پردازی، کتاب‌آرایی و ترجمه در آن تجلی یافت. به این ترتیب، در سراسر جهان اسلام، زبان مکتوب همواره نقش مهمی در شکل‌دهی آراء دینی، فلسفی، تعقلی و غیره بر عهده داشت. بر این اساس، نسخ خطی را ارج می‌نهادند و فضلا و نویسندگان، جایگاه برجسته‌ای در جامعه داشتند و برای نسخ خطی که تنها محمل انتقال علوم محسوب می‌شد، اهمیت ویژه‌ای قائل بودند. از این رو، نسخ خطی هیچ یک از ملل جهان به اندازه نسخ خطی متعلق به کشورهای اسلامی نیست (مادلانگ،^۲ ۱۹۹۲، ص. ۱-۲؛ شکراللهی، ۱۳۸۳، ص. ۲۲).

تولید کتاب در قلمرو اسلامی از قرن دوم هجری رو به رشد و شکوفایی نهاد و طی چند قرن به حدی از کمال دست یافت که به لحاظ کمی و نیز به اعتبار کیفی، مبدل به یکی از شاخصه‌های مسلم فرهنگ و تمدن اسلامی شد. تألیف و تدوین در تمدن مزبور «با دست و قلم نی بر کاغذهای ساخت جهان اسلام مکتوب می‌شد که اصطلاحاً به آن نسخه می‌گفتند. نسخه‌های بسیار فراوان در جهان اسلام در شرایط امکانی، مکانی و زمانی گوناگون کتابت شده‌اند و تنوع زیادی در پردازش آن‌ها مجال ورود یافته است، به طوری که هر یک از آن‌ها طبیعتی دارند که با طبیعت نسخه دیگر متفاوت است» (مایلهروی، ۱۳۹۳، ص. ۳۴).

با بررسی نسخ خطی اسلامی^۳ می‌توان دریافت که بیشتر این نسخ در سه کانون نسخه‌نویسی تولید شده‌اند. ۱. کانون دیوانی: جهت تولید آثار نفیس و اهدای آن‌ها به حاکمان و سلاطین سایر مناطق و کشورها.

۱. نسخه خطی «در مصطلح کتاب‌سازی و کتاب‌آرایی، به دستنویسی از کتاب اطلاق می‌شود که توسط مؤلف و نویسنده نوشته شده (مسوده، نسخه اصل) یا به اهتمام کاتب و نسخه‌نویسی کتابت گردیده باشد. در قرن هفتم و هشتم نیز از کلمه نسخه، دستنویس، رونویس یک کتاب اراده می‌شده است» (مایلهروی، ۱۳۹۸، ج. ۲، ص. ۳۶۸-۳۶۹).

2. Madelung

۳. خصوصیتی که به نظر می‌رسد مبنای نظریه نسخ خطی اسلامی باشد، کاربرد خط عربی است که با سازش‌پذیری‌هایی برای نگارش زبان‌های مختلف جهان اسلام استفاده شده است. در واقع، خط عربی از دیدگاه مذهبی شاخص و عامل تشکیل‌دهنده وحدت میان اقوام مختلف گرویده به اسلام بود. «با توجه به این که، به نظر می‌رسد که اشتباه نباشد اگر دستنویس‌ها به خط عربی را، به هر زبانی که باشد، در حوزه نسخه‌شناسی اسلامی قرار دهیم؛ با این حال، استثنای مهمی وجود دارد که بایست به تک‌تک آن‌ها توجه شود» (اورستی، ۱۳۸۵، ص. ۲۶).

۲. کانون وراقان^۱ و کاتبان: حسب نیاز اهل علم یا با دریافت سفارش، کاتبان با دستمزدی مشخص به سفارش وراقان و یا به درخواست اهل علم، به کتابت نسخ خطی می‌پرداختند. ۳. کانون دانشمندان: نسخ خطی درسی جهت تعلیم و نشر دانش کتابت می‌شد (عظیمی، ۱۳۹۶، ص. ۸۹)، چنان که در مورد اخیر می‌توان به مراکز همچون مساجد، مدارس، خانقاه و سایر مراکز فرهنگی-مذهبی مشابه، در ادوار گوناگون اشاره کرد (دروکه، ۲۰۰۵، ص. ۱۹۰-۱۹۶). در این بین، مهمترین انگیزه‌های نگارش و استنساخ کتب را می‌توان دینی-اعتقادی، علمی و آموزشی برشمرد (فدایی، ۱۳۸۶، ص. ۱۳-۱۴). اوج فعالیت این کانون‌ها نخست در دوره تیموریان و سپس دوره صفویه و قاجاریه بود، چنان که اهمیت نسخ تولید و تزئین‌شده در حدی بود که مایه فخر پادشاهان و حاکمان محسوب می‌شد. در حال حاضر نیز، نقش مجموعه‌های نسخ خطی در شهرت و اعتبار کتابخانه‌های بزرگ و مشهور، درخور تأمل است (عظیمی، ۱۳۸۹، ص. ۷۲).

از آنجایی که در ادوار گوناگون خروج نسخ خطی از کشورهای اسلامی، امری رایج و گاه توأم با مجوز بود و در این زمینه سختگیری و قوانین بازدارنده‌ای وجود نداشت (ایوانف، ۱۳۸۶، ص. ۴۷۷)؛ امروزه بخشی از این نسخ در کشورهای اروپایی نگهداری می‌شود که توسط دانش پژوهان، نویسندگان، بازرگانان، سیاحان، مبلغان مذهبی، غارت در جنگ‌ها، هدیه از سوی حکمرانان (فدایی، ۱۳۸۶، ص. ۱۰۱-۱۰۳) و در دوره معاصر به صورت قاچاق و سپس فروش آن، به این کشورها راه یافته است.^۳ این نسخ برای اروپاییان بینش‌های مهمی درباره تجربه عقلانی مسلمین فراهم آورد، چنان که غالباً برای نخستین بار فرصت آموختن درباره اسلام و دستاوردهای مسلمانان در زمینه پزشکی، فلسفه، تاریخ‌نگاری، علوم و ادبیات را پدید آورد.^۴ بنابراین، مجموعه‌های اسلامی محفوظ در اروپا، زیربنای ارتباط شرق و غرب محسوب می‌شود (خانی‌پور، ۱۳۹۰، ص. ۲۳۸؛ شکراللهی، ۱۳۸۳، ص. ۲۰-۲۱)، به نحوی که گاه بعضی از مقالات مروری بین‌المللی، به معرفی چنین مجموعه‌هایی اختصاص یافته است (سزوپه،^۵ ۱۹۹۷؛ اسیلی،^۶ ۲۰۱۷؛ آلام،^۷ ۲۰۲۱).

۱. وراقت، حرفه‌ای بود که غالباً افراد برخوردار از دانش برای خود برگزیده و وظیفه آنان، استنساخ کتب و تصحیح، تجلید و فروش آن بود. وراقان در تمدن اسلامی صنفی داشتند و هر یک از آنان دارای دکائی کوچک بودند که عموماً در اطراف مساجد، در شهرهای بزرگ قرار داشت، چنان که هزاران کتاب و رساله به همت آنان، تولید شده است (سلیم‌گندی، ۱۳۸۵، ص. ۲۴۱-۲۴۴).

2. Deroche

۳. جابجایی نسخ خطی درون قلمرو اسلامی و به ویژه کشورهای همسایه در قرون گذشته امری رایج بود. به عنوان نمونه می‌توان به سده دهم هجری، نقطه اوج خروج نسخ خطی از ایران به قلمرو عثمانی، اشاره کرد. علت آن از طرفی علاقه سلاطین عثمانی به ادبیات فارسی و از سوی دیگر، معلول جنگ‌ها و مراودات سیاسی گسترده صفویان و عثمانیان بود. جنگ‌ها به غارت کتابخانه‌های آذربایجان و سیاست صلح‌طلبی صفویان به هدیه نسخ به سلاطین عثمانی انجامید. از زمان جنگ چالدران در ۹۲۰ ق. تا معاهده صلح ۹۹۸ ق. که مصادف با برتری نظامی دولت عثمانی بود، بیشترین حجم نسخ از ایران خارج شد، اما از ابتدای سده یازدهم هجری با پیروزی‌های صفویان، این جریان تقریباً متوقف شد (غیاثیان، ۱۴۰۰، ص. ۶۳).

۴. با این حال، نقصی که بر نگهداری نسخ خطی اسلامی در کشورهای اروپایی وارد است را می‌توان چنین بیان داشت که «در کتابخانه‌های گوناگون سراسر جهان بسیاری از نسخه‌های خطی فارسی وجود دارد که هنوز فهرستی از آن‌ها در اختیار علاقه‌مندان و پژوهشگران قرار نگرفته است و چه بسا به جهت ناآشنایی فهرست‌نگاران خارجی با متن نسخه‌هایی که فاقد عنوان کتاب و نام نویسنده و تاریخ تألیف یا تحریر است، خطاهایی در ثبت آن‌ها نیز صورت گرفته باشد. به ویژه نسخه‌های موجود در کتابخانه‌های غربی که نیازمند بررسی متخصصان نسخه‌شناس است» (دبیران، ۱۳۷۹، ص. ۱۱۹).

5. Szuppe

6. Asili

7. Alam

علاوه بر این، متأسفانه بخش عمده‌ای از نسخ خطی محفوظ در کشورهای اسلامی همچنان فهرست و سرشماری نشده‌اند و اطلاعات دقیقی از آن‌ها در دست نیست و به همین دلیل، در مورد شمار نسخ خطی اسلامی در دنیا اطلاعات کاملاً دقیق در دست نیست و تنها می‌توان به فرضیات بسنده کرد. با این حال، در میان کشورهای صاحب نسخ خطی اسلامی، ایران به همراه ترکیه، مصر و هند در ردیف برترین‌ها قرار دارد (اورستی، ۱۳۸۵، ص. ۳۶؛ شرافت، ۱۳۸۷، ص. ۵). با این اوصاف، هرچند اطلاعات موجود از نسخ خطی یقینی و کامل نیست، اما نباید اجازه داد که غبار فراموشی بر چهره این گنجینه‌های ارزشمند بنشیند، بلکه باید ضمن حفاظت و نگهداری از این مجموعه‌ها برای معرفی و در دسترس قرار دادن و استفاده از محتوای آن‌ها، اقدامات لازم صورت گیرد (عظیمی، ۱۳۸۹، ص. ۷۲).

پژوهش در عرصه نسخ خطی

نسخ خطی حافظه مکتوب هر کشور و تجلیگاه توسعه و پیشرفت علمی در عصر پدید آمدنشان محسوب می‌شوند و به عنوان منابع دست اول پژوهش، همواره مورد توجه بوده است. در بحث نسخ خطی، نه تنها نگهداری آن‌ها به عنوان گنجینه و اثر ارزشمند تاریخی مهم است، بلکه بیشترین ارزش آن‌ها به لحاظ سندیت و ارزش محتوایی تحقیقی آن‌هاست. به این معنا که هر نسخه خطی از قابلیت استفاده تحقیقی برای موارد متعددی همچون تاریخ علم، هنر، صنعت کاغذسازی و کتاب‌آرایی برخوردار است. همین امر باعث گردیده با وجود نسخ مختلف از یک عنوان کتاب، هر یک ارزش انحصاری خاص خود را دارا باشند. به علاوه، از لحاظ محتوایی نیز برای دستیابی به متون اصلی دور از هرگونه تحریف و یا برای شناسایی حلقه‌های مفقوده علمی، برخوردار از ارزش فراوان هستند (عظیمی، ۱۳۸۹، ص. ۷۲-۷۳). به عنوان نمونه، در علم تاریخ، «نسخه‌های خطی و اهمیت آن‌ها در مطالعات اسلامی به نحو عام و تاریخ تشیع به نحو خاص، موضوعی است که به ما امکان می‌دهد، صفحات تازه‌ای در مطالعات تاریخ تشیع بگشاییم. به عنوان مثال، بررسی نسخه‌های خطی کتابت شده توسط عالمان امامی ایرانی پیش از صفویه، به روشنی وجود شیعیان را در حوزه‌های خاص جغرافیایی در نواحی مرکزی ایران و خاصه در شهرهایی چون قم، کاشان و روستاهای میان دو شهر اخیر نشان می‌دهد» (رحمتی، ۱۳۹۵، ص. ۱۵۹). از این رو، پژوهش در زمینه نسخ خطی از بنیادی‌ترین فعالیت‌های علم است که از دستاوردهای آن، پژوهشگران علوم مختلف بهره می‌گیرند و برای تحقیقات تکمیلی، همواره به این‌گونه تحقیقات، نیازمند و وابسته‌اند. این نیاز از آن جهت است که تحقیقات جدید جملگی بر پایه دستاوردهای علمی پیشینیان بنیاد نهاد شده است و بی‌تردید در بیشتر آن‌ها نقش این دستاوردها انکارناپذیر است (شرافت، ۱۳۸۷، ص. ۵).

از منظر عبدالحسین حائری، شناخت نسخ خطی عامل اصلی خودشناسی و مقدمه نگارش دقیق تاریخ علم مسلمانان است و بازنویسی تاریخ علم تمدن اسلامی به دست مسلمین بر اساس بازشناسی نسخ خطی امکان‌پذیر خواهد بود. بر این اساس، نسخ خطی نقشی بنیادی در تدوین تاریخ علم عهده‌دار هستند. آنچه امروز حائز اهمیت است، پژوهش علمی، فکورانه و دقیق پیرامون نسخ است. برای دستیابی به چنین امر مهمی باید تحقیقات پیرامون تمامی نسخ خطی موجود در دنیا انجام شود و نه صرفاً بر اساس نسخ منحصر به فرد (شکراللهی، ۱۳۸۳، ص. ۲۴-۲۲). امروزه بیش از هر زمان دیگر، توجه به موضوعات اصلی پژوهش در متن نسخ خطی از جمله مقابله، تصحیح، تحقیق و ترجمه و نیز موضوعات پیرامونی آن‌ها همچون تدوین علم، تثبیت و تحلیل شرح‌حال بزرگان، مکاتب هنری متجلی در نسخه‌شناسی، سازماندهی و فهرست‌نویسی^۲ و نظایر آن‌ها ضروری به نظر می‌رسد (خانی‌پور، ۱۳۸۹، ص. ۲۸)؛ با این حال، پراکندگی جغرافیایی نگهداری نسخ خطی در سرزمین‌های اسلامی گوناگون است، به عنوان نمونه در ایران، صرفاً تهران، مشهد و قم کانون‌های اصلی محسوب می‌شوند (شعبانی، ۱۳۸۱، ص. ۱۵۹).

لازمه دسترسی به این منابع جز از طریق تعامل معقول بین مراکز نگهداری نسخ خطی میسر نیست. سرعت پایین چنین نحوه‌ای از خدمت‌رسانی، روند شناسایی میراث مکتوب برجای‌مانده را دشوار ساخته است. راه برون‌رفت از این جریان، تشکیل مرکزی جهت فراهم‌آوری تصاویر همه نسخ خطی تمدن ایرانی و اسلامی از سراسر جهان و سازماندهی و اطلاع‌رسانی مناسب این منابع با استفاده از فناوری‌های نوین است؛ مرکزی مشابه، اما کامل‌تر از «معهد المخطوطات» که در مصر و برخی دیگر از کشورهای عربی با همکاری یونسکو راه‌اندازی شده است. فایده چنین مرکزی، علاوه بر تدوین تاریخ علوم گوناگون، جلوگیری از نابودی بخشی از حافظه جهانی است که در معرض بلایای طبیعی و رخداد‌های انسانی قرار دارد. هرچند در ایران تلاش‌هایی در این زمینه صورت پذیرفته است، اما در برابر طرح مذکور برای تهیه تصویر تمامی نسخ خطی مربوط به تمدن اسلامی موجود در کتابخانه‌های سراسر جهان و نیز مجموعه‌های شخصی به هر زبان و در هر موضوع، بسیار ناقص است (شکراللهی، ۱۳۸۳، ص. ۲۴).

بر این اساس، می‌بایست با ایجاد بسترهای لازم، نسخ خطی در اختیار پژوهشگران قرار گیرد و متعاقباً استفاده از ابزار نوین پژوهش، برای مورد بهره واقع شدن این منابع، از مهمات جامعه اطلاعاتی امروز است. به همین سبب، نسخ خطی باید به نحوی ارائه شوند که محققین قادر باشند در کمترین زمان ممکن، به جزئیات

۱. فهرست نسخ خطی دارای دو قسمت است: ۱. کتابشناسی (شامل اطلاعاتی ثابت، معین و غیرقابل تغییر، مانند مطالبی درباره عنوان، مؤلف، موضوع، ابواب و فصول و زبان کتاب). ۲. نسخه‌شناسی (شامل قسمت‌های ظاهری و فیزیکی نسخه و اطلاعاتی متغیر بر پایه نسخ متعدد از یک عنوان کتاب خاص، مانند ویژگی‌های کاغذ، تعداد و اندازه اوراق، نوع خط و تعداد سطور و غیره) (عظیمی، ۱۳۸۹، ص. ۷۹).
۲. فهرست‌نویسی نسخ خطی را می‌توان در دو سطح انجام داد: اجمالی (مجمل) و توصیفی (مفصل) که تدوین و انتشار فهرس، زمینه تحقیق در جوانب مختلف را برای محققان فراهم می‌آورد (عظیمی، ۱۳۸۸، ص. ۱۵).

اطلاعات آن‌ها از طریق وبسایت‌های مرتبط، دسترسی یابند (غلامی جلیسه، ۱۳۸۵، ص. ۳۳). با گسترش وبسایت‌های حوزه نسخ خطی، این امکان فراهم می‌شود که فرهنگ، تمدن و اصالت جهان اسلام در معرض دید جهانیان قرار گیرد؛ جریانی که با صرف هزینه و وقت اندک، امکان‌پذیر است. همچنین دسترسی محققان را به دنیای نسخ خطی از سراسر دنیا مقدور ساخته و موجب بهبود بخشیدن دستیابی، سهولت در به اشتراک گذاشتن نسخ خطی، کاهش هزینه‌ها، دسترسی شبانه‌روزی، بازخوانی و مرور مکرر می‌گردد (طباطبایی امیری، ۱۳۹۵، ص. ۲۱۰-۲۱۱).

با توجه به جایگاه جهانی ممتاز ایران در برخورداری از نسخ خطی اسلامی، کتابخانه‌ها، مراکز پژوهشی و علمی با طرح برنامه‌های صحیح و دقیق می‌توانند از بروز بحران برای نسخ خطی در دهه‌های بعد جلوگیری کنند و در شناخت، حفظ و احیای هرچه بیشتر این ذخایر معنوی، اقدام مؤثری انجام دهند. این برنامه‌ریزی‌ها می‌تواند عبارت باشند از: «شناسایی مجموعه‌های خطی و اختصاص بودجه بیشتر جهت فراهم‌آوری و خرید نسخ خطی، ترغیب و تشویق اهداکنندگان و فروشندگان نسخه‌های خطی به کتابخانه و مراکز معتبر دولتی، ایجاد دوره‌های آموزشی جهت فهرست‌نگاری کتب خطی و نسخه‌شناسی، برگزاری و تشکیل میزگردهای تخصصی در موضوعات فهرست‌نویس، کتابشناسی، نسخه‌شناسی و برنامه‌های نرم‌افزاری ویژه نسخه‌های خطی، یکسان‌سازی شیوه‌های فهرست‌نگاری نسخ خطی با ایجاد کمیته‌های کارشناسی، ایجاد ارتباط میان کتابخانه‌ها و مراکز معتبر داخلی و خارجی جهت تبادل میکروفیلم نسخه‌های خطی و انتقال تجربیات در زمینه شیوه‌های فهرست‌نویسی و آموزش، دایر کردن آزمایشگاه‌های تخصصی در جهت شناخت عناصر مختلف نسخه‌شناسی همچون مرکب، رنگ، کاغذ، تشکیل انجمن صنفی فهرست‌نگاران، مرمت‌کاران، مصححان و غیره» (عظیمی، ۱۳۸۳، ص. ۲۸-۲۹).

بررسی کمی پایان‌نامه‌های دانشگاهی

سالانه پایان‌نامه‌های دانشگاهی فراوانی در مقاطع کارشناسی ارشد و دکتری در حوزه‌های گوناگون علوم نگارش می‌یابد که در این بین، بر اساس آمار موجود، سهم پایان‌نامه‌های مبنی بر نسخ خطی و یا با محوریت این منبع دست‌اول، چشمگیر نیست. این در حالی است که نسخ خطی بر اساس موضوع و نسخه‌شناسی (همچون آرایه‌های هنری)، از ظرفیت‌های ممتاز پژوهشی برخوردار هستند. به عنوان نمونه، نسخ کتابخانه عمومی آیت‌الله مرعشی در قم، از منظر موضوعی عبارت است از: تفسیر قرآن، قرائت و تجوید، علوم قرآن، نحو، صرف، پاسخ به پرسش‌ها (دینی، اعتقادی)، حدیث، درایه، اجازات، اصول فقه، فقه، زیارات، منطق، فلسفه، کلام، عرفان، اخلاق، انساب، حساب، هندسه، نجوم اسطرلاب، رمل، علوم غریبه، طب، لغت، عروض و قافیه،

بلاغت، شعر-دیوان، دستور زبان، خط، نامه‌نگاری، معما، ادبیات، تاریخ، رجال، تراجم، جغرافیا، ریاضی، تقویم، جبر، کیمیا، طبیعیات، خواب‌گزاری و غیره که شاید بتوان آن را به سایر کتابخانه‌های مذهبی که تعداد زیادی نسخه خطی دارند، تعمیم داد (فدایی، ۱۳۸۶، ص. ۲۶۳-۲۶۴)؛ اما تاکنون توجهی جدی از سوی جامعه دانشگاهی به بهره‌مندی از این منبع ارزشمند در مقایسه با سایر منابع نشده است. فارغ از تحقیقات اختصاصی، نسخ خطی از ظرفیت بهره‌گیری در مطالعات بین‌رشته‌ای نیز برخوردار هستند، که در این حوزه نیز ضعف تولیدات علمی دانشگاهی در قالب پایان‌نامه مشهود است.

زبان و ادبیات فارسی: پراکندگی جغرافیایی (شهر-دانشگاه) به ترتیب میزان مثبت نگارش در این

رشته عبارت است از: تهران (دانشگاه تهران: ۱۷۴، دانشگاه پیام‌نور: ۸۸، دانشگاه علامه طباطبائی: ۸۱، دانشگاه آزاد اسلامی: ۴۹، دانشگاه تربیت مدرس: ۲۰، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی: ۲۰، دانشگاه خوارزمی: ۱۶، دانشگاه تربیت معلم: ۱۱، دانشگاه شهید بهشتی: ۶، دانشگاه الزهراء(س): ۳، نجف‌آباد (دانشگاه آزاد اسلامی: ۱۰۱)، اصفهان (دانشگاه اصفهان: ۵۰، دانشگاه پیام‌نور: ۱۹، مؤسسه آموزش عالی صبح صادق: ۳، دانشگاه آزاد اسلامی: ۱)، مشهد (دانشگاه فردوسی: ۵۳، دانشگاه پیام‌نور: ۱۰، دانشگاه آزاد اسلامی: ۳)، شیراز (دانشگاه شیراز: ۴۲، دانشگاه پیام‌نور: ۸، مؤسسه آموزش عالی حافظ: ۱)، سمنان (دانشگاه سمنان: ۳۰، دانشگاه آزاد اسلامی: ۱، دانشگاه پیام‌نور: ۱)، کاشان (دانشگاه کاشان: ۳۴)، گیلان (دانشگاه گیلان: ۲۰، دانشگاه پیام‌نور: ۱۱)، یزد (دانشگاه یزد: ۲۵، دانشگاه پیام‌نور: ۱۴، دانشگاه آزاد اسلامی: ۲)، کرمان (دانشگاه شهید باهنر: ۱۸، دانشگاه آزاد اسلامی: ۲)، قزوین (دانشگاه بین‌المللی امام خمینی(ع): ۱۷، دانشگاه پیام‌نور: ۳)، قم (دانشگاه قم: ۲۰، دانشگاه ادیان و مذاهب: ۱)، یاسوج (دانشگاه یاسوج: ۱۵)، سبزوار (دانشگاه تربیت معلم: ۹، دانشگاه حکیم سبزواری: ۶)، زاهدان (دانشگاه سیستان و بلوچستان: ۱۴، دانشگاه آزاد اسلامی: ۳)، تبریز (دانشگاه تبریز: ۱۲، دانشگاه پیام‌نور: ۳)، کرمانشاه (دانشگاه رازی: ۱۲)، نیشابور (دانشگاه آزاد اسلامی: ۹)، ایلام (دانشگاه ایلام: ۹)، رودهن (دانشگاه آزاد اسلامی: ۸)، البرز (دانشگاه پیام‌نور: ۸)، مازندران (دانشگاه مازندران: ۷)، کازرون (دانشگاه سلمان فارسی: ۷)، ارومیه (دانشگاه ارومیه: ۷)، لرستان (دانشگاه پیام‌نور: ۷)، اهواز (دانشگاه شهید چمران: ۶، دانشگاه پیام‌نور: ۱)، اراک (دانشگاه اراک: ۵)، تویسرکان (دانشگاه آزاد اسلامی: ۵)، کردستان (دانشگاه کردستان: ۳، دانشگاه پیام‌نور: ۱)، اردبیل (دانشگاه محقق اردبیلی: ۵)، رفسنجان (دانشگاه ولی‌عصر(عج): ۴)، شهرکرد (دانشگاه شهرکرد: ۴)، فیروزآباد (دانشگاه آزاد اسلامی: ۴)، زنجان (دانشگاه زنجان: ۳)، آذربایجان شرقی (دانشگاه شهید مدنی: ۲، دانشگاه پیام‌نور: ۱)، خوزستان (دانشگاه پیام‌نور: ۲)، اهر (دانشگاه آزاد اسلامی: ۲)، ساوه (دانشگاه آزاد اسلامی: ۲)، بیرجند (دانشگاه بیرجند: ۲)، چهارمحال و بختیاری (دانشگاه پیام‌نور: ۲)، گنبدکاووس (دانشگاه گنبدکاووس: ۲)، همدان (دانشگاه بوعلی

سینا: ۱)، کرج (دانشگاه آزاد اسلامی: ۱)، بجنورد (دانشگاه پیام‌نور: ۱)، دزفول (دانشگاه آزاد اسلامی: ۱)، جهرم (دانشگاه آزاد اسلامی: ۱)، اسلامشهر (دانشگاه آزاد اسلامی: ۱)، هرمزگان (دانشگاه هرمزگان: ۱)، تربت‌حیدریه (دانشگاه آزاد اسلامی: ۱)، آذربایجان غربی (دانشگاه پیام‌نور: ۱) و چابهار (دانشگاه دریانوردی و علوم دریایی: ۱). بر اساس یافته‌ها، ۸۱ دانشگاه در ۵۱ شهر، به نگارش ۷۸۰ پایان‌نامه در مقطع کارشناسی ارشد و ۳۸۰ پایان‌نامه در مقطع دکتری (مجموعاً ۱۱۶۰ پایان‌نامه) پرداخته‌اند.

۱۳۴۸	۱۳۴۷	۱۳۴۶	۱۳۴۵	۱۳۴۴	۱۳۴۲	۱۳۳۹	۱۳۳۸	۱۳۳۶	۱۳۳۳
۴	۴	۲	۱	۱	۱	۳	۱	۲	۱
۱۳۵۸	۱۳۵۷	۱۳۵۶	۱۳۵۵	۱۳۵۴	۱۳۵۳	۱۳۵۲	۱۳۵۱	۱۳۵۰	۱۳۴۹
۵	۳	۵	۳	۳	۳	۲	۵	۵	۱
۱۳۷۴	۱۳۷۳	۱۳۷۲	۱۳۷۱	۱۳۷۰	۱۳۶۴	۱۳۶۳	۱۳۶۲	۱۳۶۱	۱۳۵۹
۱۳	۵	۳	۶	۱	۳	۸	۱۶	۱	۳
۱۳۸۴	۱۳۸۳	۱۳۸۲	۱۳۸۱	۱۳۸۰	۱۳۷۹	۱۳۷۸	۱۳۷۷	۱۳۷۶	۱۳۷۵
۱۶	۱۴	۱۰	۶	۱۰	۱۲	۱۲	۹	۷	۳
۱۳۹۴	۱۳۹۳	۱۳۹۲	۱۳۹۱	۱۳۹۰	۱۳۸۹	۱۳۸۸	۱۳۸۷	۱۳۸۶	۱۳۸۵
۶۲	۶۱	۱۰۴	۶۹	۸۵	۸۴	۶۸	۳۳	۳۴	۱۷
			۱۴۰۱	۱۴۰۰	۱۳۹۹	۱۳۹۸	۱۳۹۷	۱۳۹۶	۱۳۹۵
			۹	۳۵	۵۵	۵۲	۵۰	۷۰	۶۰

پژوهش هنر: پراکندگی جغرافیایی (شهر-دانشگاه) به ترتیب میزان مثبت نگارش در این رشته عبارت است از: تهران (دانشگاه الزهراء(س): ۴۵، دانشگاه تربیت مدرس: ۳۳، دانشگاه هنر: ۲۷، دانشگاه پیام‌نور: ۲۵، دانشگاه شاهد: ۲۰، دانشگاه آزاد اسلامی: ۱۷، دانشگاه علم و فرهنگ: ۸، دانشگاه شهید بهشتی: ۲، دانشگاه سوره: ۲، مؤسسه آموزش عالی معماری و هنر پارس: ۱)، زاهدان (دانشگاه سیستان و بلوچستان: ۳۲)، یزد (دانشگاه علم و هنر: ۱۵، دانشگاه آزاد اسلامی: ۴، مؤسسه آموزش عالی جهاد دانشگاهی: ۳)، اصفهان (دانشگاه هنر: ۲۹، دانشگاه اصفهان: ۱، مؤسسه آموزش عالی فیض‌الاسلام: ۱)، نیشابور (دانشگاه نیشابور: ۱۵)، تبریز (دانشگاه هنر اسلامی: ۸، دانشگاه تبریز: ۱)، مازندران (دانشگاه مازندران: ۱۲، مؤسسه آموزش عالی کمال‌الملک: ۳، مؤسسه آموزش عالی طبری: ۲)، شیراز (مؤسسه آموزش عالی ارم: ۵، مؤسسه آموزش عالی هنر: ۲، دانشگاه شیراز: ۲)، قم (دانشگاه ادیان و مذاهب: ۴، مؤسسه آموزش عالی هنر و اندیشه اسلامی: ۲)، کاشان (دانشگاه کاشان: ۵)، سمنان (دانشگاه سمنان: ۴)، مشهد (مؤسسه آموزش عالی فردوس: ۲)، زنجان (دانشگاه زنجان: ۱) و رامسر (دانشگاه آزاد اسلامی: ۱). بر اساس یافته‌ها، ۳۳ دانشگاه در ۱۳ شهر، به نگارش

۳۰۱ پایان‌نامه در مقطع کارشناسی ارشد و ۳۳ پایان‌نامه در مقطع دکتری (مجموعاً ۳۳۴ پایان‌نامه) پرداخته‌اند.

۱۳۷۸	۱۳۸۰	۱۳۸۱	۱۳۸۴	۱۳۸۵	۱۳۸۶	۱۳۸۷	۱۳۸۸	۱۳۸۹	۱۳۹۰
۱	۲	۲	۱	۵	۴	۶	۱۴	۱۱	۱۴
۱۳۹۱	۱۳۹۲	۱۳۹۳	۱۳۹۴	۱۳۹۵	۱۳۹۶	۱۳۹۷	۱۳۹۸	۱۳۹۹	۱۴۰۰
۲۰	۳۲	۳۰	۳۰	۲۳	۳۶	۱۸	۲۴	۲۵	۳۱
									۱۴۰۱
									۵

نقاشی: پراکندگی جغرافیایی (شهر-دانشگاه) به ترتیب میزان مثبت نگارش در این رشته عبارت است از: تهران (دانشگاه هنر: ۳۹، دانشگاه الزهراء(س): ۳۸، دانشگاه آزاد اسلامی: ۲۳، دانشگاه شاهد: ۲۰، دانشگاه تهران: ۱۸، دانشگاه علم و فرهنگ: ۱۵، دانشگاه تربیت مدرس: ۱۳، دانشگاه سوره: ۱۱، دانشگاه علامه طباطبائی: ۱، دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی: ۱)، مشهد (مؤسسه آموزش عالی فردوس: ۱۲)، شیراز (مؤسسه آموزش عالی هنر: ۹)، اصفهان (دانشگاه هنر: ۲۵، مؤسسه آموزش عالی سپهر: ۸، دانشگاه اصفهان: ۱)، یزد (دانشگاه یزد: ۶، دانشگاه آزاد اسلامی: ۲)، نیشابور (دانشگاه نیشابور: ۵)، مازندران (دانشگاه مازندران: ۱) و زاهدان (دانشگاه سیستان و بلوچستان: ۱). بر اساس یافته‌ها، ۲۰ دانشگاه در ۹ شهر، به نگارش صرفاً ۲۴۹ پایان‌نامه در مقطع کارشناسی ارشد پرداخته‌اند.

۱۳۷۳	۱۳۷۵	۱۳۷۶	۱۳۸۰	۱۳۸۱	۱۳۸۲	۱۳۸۳	۱۳۸۴	۱۳۸۵	۱۳۸۷
۲	۲	۱	۲	۵	۳	۳	۱	۳	۵
۱۳۸۸	۱۳۸۹	۱۳۹۰	۱۳۹۱	۱۳۹۲	۱۳۹۳	۱۳۹۴	۱۳۹۵	۱۳۹۶	۱۳۹۷
۱۷	۱۶	۱۲	۱۷	۱۳	۲۱	۱۸	۲۰	۲۶	۱۱
			۱۴۰۱	۱۴۰۰	۱۳۹۹	۱۳۹۸			
			۴	۱۹	۱۱	۱۷			

هنرهای اسلامی: پراکندگی جغرافیایی (شهر-دانشگاه) به ترتیب میزان مثبت نگارش در این رشته عبارت است از: تهران (دانشگاه تربیت مدرس: ۲۸، دانشگاه هنر: ۲۴، دانشگاه سوره: ۱۴، دانشگاه شاهد: ۱۱، دانشگاه علم و فرهنگ: ۸، دانشگاه تهران: ۱، دانشگاه آزاد اسلامی: ۱، دانشگاه الزهراء(س): ۱)، اصفهان (دانشگاه هنر: ۴۹)، تبریز (دانشگاه هنر اسلامی: ۴۲، دانشگاه تبریز: ۴)، مشهد (مؤسسه آموزش عالی فردوس: ۸)، کاشان (دانشگاه کاشان: ۲)، یزد (دانشگاه آزاد اسلامی: ۲)، ساوه (مؤسسه آموزش عالی ناصر خسرو: ۱) و

مازندران (دانشگاه مازندران: ۱). بر اساس یافته‌ها، ۱۶ دانشگاه در ۸ شهر، به نگارش ۱۹۴ پایان‌نامه در مقطع کارشناسی ارشد و ۳ پایان‌نامه در مقطع دکتری (مجموعاً ۱۹۷ پایان‌نامه) پرداخته‌اند.

۱۳۹۶	۱۳۹۵	۱۳۹۴	۱۳۹۳	۱۳۹۲	۱۳۹۱	۱۳۹۰	۱۳۸۹	۱۳۸۸	۱۳۸۷
۲۵	۱۵	۱۰	۱۸	۲۰	۱۷	۶	۶	۲	۱
						۱۴۰۰	۱۳۹۹	۱۳۹۸	۱۳۹۷
						۱۳	۱۶	۱۶	۳۲

تصویرسازی: پراکندگی جغرافیایی (شهر-دانشگاه) به ترتیب میزان مثبت نگارش در این رشته عبارت است از: تهران (دانشگاه هنر: ۵۶، دانشگاه آزاد اسلامی: ۲۶، دانشگاه تربیت مدرس: ۱۰، دانشگاه الزهراء(س): ۱۳، دانشگاه شاهد: ۱۲، دانشگاه تهران: ۷، دانشگاه سوره: ۷، دانشگاه تهران: ۶، دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی: ۳، دانشگاه علم و فرهنگ: ۱، مؤسسه آموزش عالی معماری و هنر پارس: ۱)، مشهد (مؤسسه آموزش عالی فردوس: ۱۳، مؤسسه آموزش عالی اقبال لاهوری: ۱)، اصفهان (مؤسسه آموزش عالی سپهر: ۸، دانشگاه هنر: ۴)، نیشابور (دانشگاه نیشابور: ۵)، شیراز (مؤسسه آموزش عالی ارم: ۳)، سمنان (دانشگاه سمنان: ۳)، مازندران (مؤسسه آموزش عالی کمال‌الملک: ۳، مؤسسه آموزش عالی روزبهان: ۱)، تبریز (مؤسسه آموزش عالی نبی اکرم(ص): ۱)، یزد (دانشگاه علم و هنر: ۱)، ساوه (مؤسسه آموزش عالی ناصر خسرو: ۱). بر اساس یافته‌ها، ۲۳ دانشگاه در ۱۰ شهر، به نگارش صرفاً ۱۸۶ پایان‌نامه در مقطع کارشناسی ارشد پرداخته‌اند.

۱۳۹۲	۱۳۹۱	۱۳۹۰	۱۳۸۹	۱۳۸۸	۱۳۸۷	۱۳۸۶	۱۳۸۳	۱۳۷۷	۱۳۷۵
۸	۳	۱۰	۴	۱۰	۳	۳	۱	۲	۱
						۱۴۰۱	۱۴۰۰	۱۳۹۹	۱۳۹۳
						۶	۱۸	۱۶	۱۲

صنایع دستی: پراکندگی جغرافیایی (شهر-دانشگاه) به ترتیب میزان مثبت نگارش در این رشته عبارت است از: تهران (دانشگاه هنر: ۱۲، دانشگاه الزهراء(س): ۱۰، دانشگاه سوره: ۱۰، دانشگاه شاهد: ۱)، یزد (دانشگاه علم و هنر: ۲۴)، اصفهان (دانشگاه هنر: ۱۸)، اهواز (دانشگاه شهید چمران: ۱) و کرمان (دانشگاه شهید باهنر: ۱). بر اساس یافته‌ها، ۸ دانشگاه در ۵ شهر، به نگارش صرفاً ۷۷ پایان‌نامه در مقطع کارشناسی ارشد پرداخته‌اند.

۱۳۹۷	۱۳۹۶	۱۳۹۵	۱۳۹۴	۱۳۹۳	۱۳۹۲	۱۳۹۱	۱۳۸۹	۱۳۸۸	۱۳۸۷
۷	۱۴	۱۶	۸	۹	۳	۲	۷	۲	۱
						۱۴۰۰	۱۳۹۹	۱۳۹۸	
						۲	۵	۱	

علوم قرآن و حدیث: پراکندگی جغرافیایی (شهر-دانشگاه) به ترتیب میزان مثبت نگارش در این رشته عبارت است از: تهران (دانشگاه آزاد اسلامی: ۱۱، دانشگاه تهران: ۷، دانشگاه تربیت مدرس: ۱، دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم: ۱، دانشگاه قرآن و حدیث: ۱، دانشگاه پیام‌نور: ۱)، مشهد (دانشگاه فردوسی: ۲۴، جامعه المصطفی‌العالمیه: ۹، دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم: ۳، دانشگاه پیام‌نور: ۱)، قم (دانشگاه قم: ۲۰، دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم: ۷، مؤسسه الهیات و معارف اسلامی هدی: ۲)، یاسوج (دانشگاه یاسوج: ۴)، اصفهان (دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم: ۲، دانشگاه اصفهان: ۱)، مازندران (دانشگاه مازندران: ۲) و ایلام (مؤسسه آموزش عالی باختر: ۱). بر اساس یافته‌ها، ۱۷ دانشگاه در ۷ شهر، به نگارش ۹۵ پایان‌نامه در مقطع کارشناسی ارشد و ۳ پایان‌نامه در مقطع دکتری (مجموعاً ۹۸ پایان‌نامه) پرداخته‌اند.

۱۳۸۶	۱۳۸۵	۱۳۸۲	۱۳۸۱	۱۳۸۰	۱۳۷۹	۱۳۷۸	۱۳۷۵	۱۳۷۴	۱۳۶۹
۴	۲	۱	۲	۲	۳	۱	۱	۱	۲
۱۳۹۸	۱۳۹۷	۱۳۹۶	۱۳۹۵	۱۳۹۴	۱۳۹۳	۱۳۹۲	۱۳۹۱	۱۳۹۰	۱۳۸۸
۷	۷	۵	۷	۷	۱۱	۱۰	۸	۳	۳
								۱۴۰۰	۱۳۹۹
								۶	۴

زبان و ادبیات عربی: پراکندگی جغرافیایی (شهر-دانشگاه) به ترتیب میزان مثبت نگارش در این رشته عبارت است از: تهران (دانشگاه آزاد اسلامی: ۱۲، دانشگاه تهران: ۱۲، دانشگاه تربیت مدرس: ۱۲، دانشگاه تربیت معلم: ۲، دانشگاه شهید بهشتی: ۱)، قم (دانشگاه ادیان و مذاهب: ۴، دانشگاه قم: ۳، جامعه المصطفی‌العالمیه: ۱)، کردستان (دانشگاه کردستان: ۶)، اصفهان (دانشگاه اصفهان: ۵)، قزوین (دانشگاه بین‌المللی امام خمینی^(۵): ۳)، یزد (دانشگاه یزد: ۳)، مشهد (دانشگاه فردوسی: ۲)، بیرجند (دانشگاه بیرجند: ۲)، سبزوار (دانشگاه حکیم سبزواری: ۱، دانشگاه تربیت معلم: ۱)، همدان (دانشگاه بوعلی سینا: ۱) و اراک (دانشگاه اراک: ۱). بر اساس یافته‌ها، ۱۶ دانشگاه در ۸ شهر، به نگارش ۵۷ پایان‌نامه در مقطع کارشناسی ارشد و ۱۵ پایان‌نامه در مقطع دکتری (مجموعاً ۷۲ پایان‌نامه) پرداخته‌اند.

۱۳۸۷	۱۳۸۵	۱۳۸۲	۱۳۸۰	۱۳۷۸	۱۳۷۷	۱۳۷۶	۱۳۷۴	۱۳۷۳	۱۳۶۶	
۴	۱	۱	۱	۱	۲	۳	۹	۲	۱	
۱۳۹۷	۱۳۹۶	۱۳۹۵	۱۳۹۴	۱۳۹۳	۱۳۹۲	۱۳۹۱	۱۳۹۰	۱۳۸۹	۱۳۸۸	
۳	۵	۳	۴	۳	۲	۱	۵	۲	۵	
								۱۴۰۰	۱۳۹۹	۱۳۹۸
								۵	۴	۳

فلسفه: پراکندگی جغرافیایی (شهر-دانشگاه) به ترتیب میزان مثبت نگارش در این رشته عبارت است از: تهران (دانشگاه تهران: ۸، دانشگاه شهید مطهری: ۷، دانشگاه تربیت معلم: ۵، دانشگاه علامه طباطبائی: ۵، دانشگاه آزاد اسلامی: ۲، دانشگاه شهید بهشتی: ۱، مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران: ۱)، قم (دانشگاه قم: ۱۳، دانشگاه ادیان و مذاهب: ۴، دانشگاه مفید: ۱)، مشهد (دانشگاه فردوسی: ۵، دانشگاه علوم اسلامی رضوی: ۲)، زنجان (دانشگاه زنجان: ۲)، یاسوج (دانشگاه یاسوج: ۲)، سبزوار (دانشگاه حکیم سبزواری: ۱)، نجف‌آباد (دانشگاه آزاد اسلامی: ۱) و کرج (دانشگاه آزاد اسلامی: ۱). بر اساس یافته‌ها، ۱۷ دانشگاه در ۸ شهر، به نگارش ۵۷ پایان‌نامه در مقطع کارشناسی ارشد و ۴ پایان‌نامه در مقطع دکتری (مجموعاً ۶۱ پایان‌نامه) پرداخته‌اند.

۱۳۸۳	۱۳۸۱	۱۳۷۹	۱۳۷۸	۱۳۷۷	۱۳۷۶	۱۳۷۳	۱۳۷۰	۱۳۶۲	۱۳۵۴
۱	۱	۳	۵	۳	۱	۳	۲	۴	۱
۱۴۰۰	۱۳۹۹	۱۳۹۸	۱۳۹۷	۱۳۹۵	۱۳۹۲	۱۳۹۱	۱۳۸۹	۱۳۸۶	۱۳۸۵
۶	۶	۱	۷	۲	۳	۲	۷	۲	۱

تاریخ (اسلام، تشیع، ایران اسلامی): پراکندگی جغرافیایی (شهر-دانشگاه) به ترتیب میزان مثبت نگارش در این رشته عبارت است از: تهران (دانشگاه پیام‌نور: ۱۰، دانشگاه آزاد اسلامی: ۶، دانشگاه تهران: ۳، دانشگاه شهید بهشتی: ۲، دانشگاه خوارزمی: ۲، دانشگاه الزهراء^(س): ۱، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی: ۱)، نجف‌آباد (دانشگاه آزاد اسلامی: ۲)، شاهرود (دانشگاه آزاد اسلامی: ۲)، تبریز (دانشگاه تبریز: ۲)، کرمان (دانشگاه شهید باهنر: ۲)، مشهد (دانشگاه فردوسی: ۱)، بیرجند (دانشگاه بیرجند: ۱)، لرستان (دانشگاه لرستان: ۱)، محلات (دانشگاه آزاد اسلامی: ۱) و قم (دانشگاه ادیان و مذاهب: ۱). بر اساس یافته‌ها، ۱۶ دانشگاه در ۱۰ شهر، به نگارش ۳۱ پایان‌نامه در مقطع کارشناسی ارشد و ۷ پایان‌نامه در مقطع دکتری (مجموعاً ۳۸ پایان‌نامه) پرداخته‌اند.

۱۳۹۵	۱۳۹۲	۱۳۹۱	۱۳۹۰	۱۳۸۹	۱۳۸۲	۱۳۸۱	۱۳۷۴	۱۳۷۳	۱۳۶۶
۲	۴	۳	۶	۳	۱	۱	۱	۱	۱
	۱۴۰۰	۱۳۹۹	۱۳۹۸	۱۳۹۷					
	۴	۳	۱	۳					

ایران‌شناسی: پراکندگی جغرافیایی (شهر-دانشگاه) به ترتیب میزان مثبت نگارش در این رشته عبارت است از: تهران (دانشگاه شهید بهشتی: ۲۳، دانشگاه تهران: ۳)، مشهد (دانشگاه بین‌المللی امام رضا^(ع): ۱۰) و

شیراز (دانشگاه شیراز: ۱). بر اساس یافته‌ها، ۴ دانشگاه در ۳ شهر، به نگارش صرفاً ۳۷ پایان‌نامه در مقطع کارشناسی ارشد پرداخته‌اند.

۱۳۸۸	۱۳۹۰	۱۳۹۱	۱۳۹۲	۱۳۹۳	۱۳۹۴	۱۳۹۵	۱۳۹۷	۱۳۹۸	۱۳۹۹
۱	۱	۴	۴	۴	۸	۲	۲	۵	۲
									۱۴۰۰
									۴

علم اطلاعات و دانش‌شناسی (کتابداری): پراکندگی جغرافیایی (شهر-دانشگاه) به ترتیب میزان مثبت نگارش در این رشته عبارت است از: تهران (دانشگاه تهران: ۱۰، دانشگاه آزاد اسلامی: ۹، دانشگاه علامه طباطبائی: ۲، دانشگاه شهید بهشتی: ۲)، قم (دانشگاه قم: ۲، دانشگاه پیام‌نور: ۱)، مشهد (دانشگاه بین‌المللی امام رضا: ۵)، همدان (دانشگاه آزاد اسلامی: ۲)، کرمان (دانشگاه آزاد اسلامی: ۱). بر اساس یافته‌ها، ۹ دانشگاه در ۵ شهر، به نگارش ۳۲ پایان‌نامه در مقطع کارشناسی ارشد و ۲ پایان‌نامه در مقطع دکتری (مجموعاً ۳۴ پایان‌نامه) پرداخته‌اند.

۱۳۴۹	۱۳۵۳	۱۳۷۳	۱۳۷۴	۱۳۸۰	۱۳۸۴	۱۳۸۵	۱۳۸۸	۱۳۸۹	۱۳۹۱
۱	۱	۳	۴	۱	۱	۲	۱	۱	۴
						۱۴۰۰	۱۳۹۷	۱۳۹۶	۱۳۹۲
						۱	۲	۱	۲

مرمت اشیای فرهنگی و تاریخی: پراکندگی جغرافیایی (شهر-دانشگاه) به ترتیب میزان مثبت نگارش در این رشته عبارت است از: تهران (دانشگاه هنر: ۱۶، دانشگاه آزاد اسلامی: ۱۰) و اصفهان (دانشگاه هنر: ۸). بر اساس یافته‌ها، ۳ دانشگاه در ۲ شهر، به نگارش ۳۳ پایان‌نامه در مقطع کارشناسی ارشد و ۱ پایان‌نامه در مقطع دکتری (مجموعاً ۳۴ پایان‌نامه) پرداخته‌اند.

۱۳۸۱	۱۳۸۴	۱۳۸۸	۱۳۸۹	۱۳۹۰	۱۳۹۱	۱۳۹۲	۱۳۹۳	۱۳۹۴	۱۳۹۵
۱	۲	۱	۱	۱	۳	۶	۳	۵	۲
					۱۴۰۰	۱۳۹۹	۱۳۹۸	۱۳۹۷	۱۳۹۶
					۲	۱	۱	۳	۲

فقه: پراکندگی جغرافیایی (شهر-دانشگاه) به ترتیب میزان مثبت نگارش در این رشته عبارت است از: تهران (دانشگاه تهران: ۵، دانشگاه آزاد اسلامی: ۲)، مشهد (دانشگاه آزاد اسلامی: ۲، جامعه المصطفی العالمیه: ۱)، کردستان (دانشگاه کردستان: ۵)، اصفهان (دانشگاه پیام‌نور: ۴)، یزد (دانشگاه یزد: ۱)، نیشابور (مؤسسه

آموزش عالی سبحان: ۱) و قم (جامعه المصطفی العالمیه: ۱). بر اساس یافته‌ها، ۹ دانشگاه در ۷ شهر، به نگارش ۲۱ پایان‌نامه در مقطع کارشناسی ارشد و ۱ پایان‌نامه در مقطع دکتری (مجموعاً ۲۲ پایان‌نامه) پرداخته‌اند.

۱۴۰۰	۱۳۹۹	۱۳۹۷	۱۳۹۶	۱۳۹۵	۱۳۹۲	۱۳۹۱	۱۳۸۹	۱۳۸۴	۱۳۷۹
۲	۶	۱	۳	۲	۱	۲	۱	۲	۱
									۱۴۰۱
									۱

ادیان و عرفان: پراکندگی جغرافیایی (شهر-دانشگاه) به ترتیب میزان مثبت نگارش در این رشته عبارت است از: مشهد (دانشگاه فردوسی: ۱۱)، تهران (دانشگاه تهران: ۲، دانشگاه آزاد اسلامی: ۱)، قم (دانشگاه ادیان و مذاهب: ۲)، اصفهان (دانشگاه اصفهان: ۱)، نیشابور (دانشگاه آزاد اسلامی: ۱). بر اساس یافته‌ها، ۶ دانشگاه در ۵ شهر، به نگارش صرفاً ۱۸ پایان‌نامه در مقطع کارشناسی ارشد پرداخته‌اند.

۱۴۰۰	۱۳۹۸	۱۳۹۷	۱۳۹۴	۱۳۹۳	۱۳۹۲	۱۳۹۱	۱۳۸۷	۱۳۷۹
۲	۲	۱	۳	۳	۳	۲	۱	۱

باستان‌شناسی: پراکندگی جغرافیایی (شهر-دانشگاه) به ترتیب میزان مثبت نگارش در این رشته عبارت است از: تهران (دانشگاه آزاد اسلامی: ۲، دانشگاه تهران: ۲، دانشگاه شهید بهشتی: ۱)، اردبیل (دانشگاه محقق اردبیلی: ۳)، شهرکرد (دانشگاه شهرکرد: ۳)، بیرجند (دانشگاه بیرجند: ۲)، کاشان (دانشگاه کاشان: ۲)، اصفهان (دانشگاه هنر: ۱) و زاهدان (دانشگاه سیستان و بلوچستان: ۱). بر اساس یافته‌ها، ۹ دانشگاه در ۷ شهر، به نگارش ۱۶ پایان‌نامه در مقطع کارشناسی ارشد و ۱ پایان‌نامه در مقطع دکتری (مجموعاً ۱۷ پایان‌نامه) پرداخته‌اند.

۱۳۹۹	۱۳۹۸	۱۳۹۷	۱۳۹۶	۱۳۹۵	۱۳۹۴	۱۳۹۰	۱۳۸۵	۱۳۸۱
۲	۱	۲	۱	۴	۱	۴	۱	۱

تاریخ و تمدن اسلامی: پراکندگی جغرافیایی (شهر-دانشگاه) به ترتیب میزان مثبت نگارش در این رشته عبارت است از: تهران (دانشگاه تهران: ۴، دانشگاه آزاد اسلامی: ۴، دانشگاه شهید بهشتی: ۲، دانشگاه الزهراء(س): ۲) و مشهد (دانشگاه فردوسی: ۱). بر اساس یافته‌ها، ۵ دانشگاه در ۲ شهر، به نگارش ۸ پایان‌نامه در مقطع کارشناسی ارشد و ۵ پایان‌نامه در مقطع دکتری (مجموعاً ۱۳ پایان‌نامه) پرداخته‌اند.

۱۴۰۰	۱۳۹۹	۱۳۹۴	۱۳۹۳	۱۳۹۱	۱۳۹۰	۱۳۷۲
۱	۲	۳	۱	۳	۲	۱

تاریخ تحلیلی و تطبیقی هنر اسلامی: پراکندگی جغرافیایی (شهر-دانشگاه) صرفاً دربردارنده شهر تهران (دانشگاه شاهد: ۵، دانشگاه هنر: ۳) در مقطع دکتری است.

۱۴۰۰	۱۳۹۹	۱۳۹۸	۱۳۹۶	۱۳۹۴
۲	۲	۱	۱	۲

شیعه‌شناسی: پراکندگی جغرافیایی (شهر-دانشگاه) به ترتیب میزان مثبت نگارش در این رشته عبارت است از: قم (دانشگاه ادیان و مذاهب: ۴، دانشگاه قم: ۳) و تهران (دانشگاه شهید مطهری: ۱). بر اساس یافته‌ها، ۳ دانشگاه در ۲ شهر، به نگارش ۷ پایان‌نامه در مقطع کارشناسی ارشد و ۱ پایان‌نامه در مقطع دکتری (مجموعاً ۸ پایان‌نامه) پرداخته‌اند.

۱۴۰۰	۱۳۹۹	۱۳۹۷	۱۳۹۶	۱۳۹۵	۱۳۹۴
۱	۱	۲	۲	۱	۱

تصوف و عرفان اسلامی: پراکندگی جغرافیایی (شهر-دانشگاه) صرفاً دربردارنده شهرهای قم (دانشگاه ادیان و مذاهب: ۶) و سمنان (دانشگاه سمنان: ۱)، شامل ۲ پایان‌نامه در مقطع کارشناسی ارشد و ۵ پایان‌نامه در مقطع دکتری است.

۱۴۰۰	۱۳۹۹	۱۳۹۸	۱۳۹۷	۱۳۹۴	۱۳۹۳
۱	۱	۲	۱	۱	۱

اسناد و مدارک آرشیوی و نسخه‌شناسی: پراکندگی جغرافیایی (شهر-دانشگاه) صرفاً دربردارنده شهرهای تهران (دانشگاه تهران: ۵) و شاهرود (دانشگاه آزاد اسلامی: ۱) در مقطع کارشناسی ارشد است.

۱۳۹۸	۱۳۹۷	۱۳۹۶	۱۳۹۵
۱	۱	۳	۱

الهیات و معارف اسلامی: پراکندگی جغرافیایی (شهر-دانشگاه) صرفاً دربردارنده شهرهای قم (دانشگاه قم: ۲، دانشگاه معارف اسلامی: ۱)، تهران (دانشگاه تهران: ۱) و اردبیل (دانشگاه محقق اردبیلی: ۱) شامل ۴ پایان‌نامه در مقطع کارشناسی ارشد و ۱ پایان‌نامه در مقطع دکتری است.

۱۴۰۰	۱۳۹۸	۱۳۹۳	۱۳۶۶
۲	۱	۱	۱

زیست‌شناسی: پراکندگی جغرافیایی (شهر-دانشگاه) صرفاً دربردارنده شهرهای تهران (دانشگاه الزهرا^(س): ۲)، مشهد (دانشگاه فردوسی: ۲) و فلاورجان (دانشگاه آزاد اسلامی: ۱)، شامل ۴ پایان‌نامه در مقطع کارشناسی ارشد و ۱ پایان‌نامه در مقطع دکتری است.

۱۳۸۹	۱۳۹۱	۱۳۹۷	۱۳۹۸	۱۳۹۹
۱	۱	۱	۱	۱

فرهنگ و زبان‌های باستانی: پراکندگی جغرافیایی (شهر-دانشگاه) صرفاً دربردارنده شهرهای تهران (دانشگاه تهران: ۲)، کرمان (دانشگاه شهید باهنر: ۱) و تبریز (دانشگاه تبریز: ۱) شامل ۲ پایان‌نامه در مقطع کارشناسی ارشد و ۲ پایان‌نامه در مقطع دکتری است.

۱۳۸۹	۱۳۹۲
۲	۲

تاریخ علم: پراکندگی جغرافیایی (شهر-دانشگاه) صرفاً دربردارنده شهر تهران (دانشگاه تهران: ۳)، دانشگاه آزاد اسلامی: ۱) در مقطع کارشناسی ارشد است.

۱۳۹۱	۱۳۹۵	۱۳۹۶
۱	۱	۲

باستان‌سنجی: پراکندگی جغرافیایی (شهر-دانشگاه) صرفاً دربردارنده شهر تبریز (دانشگاه هنر اسلامی: ۳) در مقطع کارشناسی ارشد است.

۱۳۹۳	۱۳۹۴	۱۳۹۵
۱	۱	۱

تاریخ هنر جهان اسلام: پراکندگی جغرافیایی (شهر-دانشگاه) صرفاً دربردارنده شهر تهران (دانشگاه تهران: ۲) در مقطع کارشناسی ارشد است.

۱۳۹۵	۱۳۹۶
۱	۱

فلسفه هنر: پراکندگی جغرافیایی (شهر-دانشگاه) صرفاً دربردارنده شهرهای تهران (دانشگاه علامه طباطبائی: ۱) و قم (دانشگاه ادیان و مذاهب: ۱) در مقطع کارشناسی ارشد است.

۱۳۹۱	۱۳۹۲
۱	۱

زبان‌شناسی: پراکندگی جغرافیایی (شهر-دانشگاه) صرفاً دربردارنده شهرهای تهران (دانشگاه صنعتی شریف: ۱) و کرمانشاه (دانشگاه رازی: ۱) در مقطع کارشناسی ارشد است.

۱۳۹۷	۱۳۹۶
۱	۱

کامپیوتر: پراکندگی جغرافیایی (شهر-دانشگاه) صرفاً دربردارنده شهرهای مازندارن (مؤسسه آموزش عالی روزبهان: ۱) و قم (دانشگاه صنعتی: ۱) در مقطع کارشناسی ارشد است.

۱۴۰۰	۱۳۹۹
۱	۱

فیزیک اتمی: پراکندگی جغرافیایی (شهر-دانشگاه) صرفاً دربردارنده شهر تهران (دانشگاه تربیت مدرس: ۱) در مقطع کارشناسی ارشد است.

۱۳۹۰
۱

کارگردانی نمایش: پراکندگی جغرافیایی (شهر-دانشگاه) صرفاً دربردارنده شهر تهران (دانشگاه هنر: ۱) در مقطع کارشناسی ارشد است.

۱۳۹۵
۱

یافته‌ها

بر اساس پرسش چندگانه آغازین، یافته‌های مستخرج را می‌توان چنین ارائه داد:
از منظر پراکندگی جغرافیایی (شهر-دانشگاه) به ترتیب تهران، اصفهان، نجف‌آباد، یزد، قم و مشهد از منظر شهر و دانشگاه تهران، دانشگاه هنر تهران، دانشگاه آزاد اسلامی تهران، دانشگاه پیام‌نور تهران، دانشگاه تربیت مدرس تهران، دانشگاه الزهراء^(س) تهران، دانشگاه علامه طباطبائی تهران، دانشگاه هنر اصفهان، دانشگاه آزاد اسلامی نجف‌آباد، دانشگاه علم و هنر یزد، دانشگاه فردوسی مشهد و دانشگاه قم، بیشترین حجم نگارش پایان‌نامه‌های دانشگاهی را به خود اختصاص داده‌اند و سپس به سایر شهرها و مراکز دانشگاهی می‌توان اشاره کرد.

جدول ۱. حجم نگارش پایان‌نامه در دانشگاه‌های مختلف کشور

شهر	دانشگاه	مجموع
تهران	دانشگاه تهران	۲۷۵
	دانشگاه هنر	۱۷۹
	دانشگاه آزاد اسلامی	۱۷۷
	دانشگاه پیام‌نور	۱۲۵
	دانشگاه تربیت مدرس	۱۱۸
	دانشگاه الزهرا ^(س)	۱۱۵
	دانشگاه علامه طباطبائی	۹۰
	دانشگاه شاهد	۷۰
	دانشگاه سوره	۴۴
	دانشگاه شهید بهشتی	۴۰
	دانشگاه علم و فرهنگ	۳۱
	پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی	۲۱
	دانشگاه تربیت معلم	۱۸
	دانشگاه خوارزمی	۱۸
	دانشگاه شهید مطهری	۸
	دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی	۴
	مؤسسه آموزش عالی معماری و هنر پارس	۲
	دانشگاه علم و فرهنگ	۱
	دانشگاه صنعتی شریف	۱
	دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم	۱
دانشگاه قرآن و حدیث	۱	
مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران	۱	
اصفهان	دانشگاه هنر	۱۳۴
	دانشگاه اصفهان	۵۹
	دانشگاه پیام‌نور	۲۳
	مؤسسه آموزش عالی سپهر	۱۶
	دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم	۲
	مؤسسه آموزش عالی فیض‌الاسلام	۱
	مؤسسه آموزش عالی صبح صادق	۳
	دانشگاه آزاد اسلامی	۱
نجف‌آباد	دانشگاه آزاد اسلامی	۱۰۴
	دانشگاه علم و هنر	۴۰

۳۵	دانشگاه یزد	یزد
۱۴	دانشگاه پیام‌نور	
۱۰	دانشگاه آزاد اسلامی	
۳	مؤسسه آموزش عالی جهاد دانشگاهی	
۶۳	دانشگاه قم	قم
۲۷	دانشگاه ادیان و مذاهب	
۷	دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم	
۲	جامعه المصطفی العالمیه	
۲	مؤسسه الهیات و معارف اسلامی هدی	
۲	مؤسسه آموزش عالی هنر و اندیشه اسلامی	
۱	دانشگاه معارف اسلامی	
۱	دانشگاه مفید	
۱	دانشگاه صنعتی	
۱	دانشگاه پیام‌نور	
۹۷	دانشگاه فردوسی	
۳۵	مؤسسه آموزش عالی فردوس	
۱۵	دانشگاه بین‌المللی امام رضا ^(ع)	
۱۱	دانشگاه پیام‌نور	مشهد
۱۰	جامعه المصطفی العالمیه	
۵	دانشگاه آزاد اسلامی	
۳	دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم	
۲	دانشگاه علوم اسلامی رضوی	
۱	مؤسسه آموزش عالی اقبال لاهوری	
۵۳	دانشگاه هنر اسلامی	
۲۰	دانشگاه تبریز	تبریز
۳	دانشگاه پیام‌نور	
۱	مؤسسه آموزش عالی نبی اکرم ^(ص)	
۴۳	دانشگاه شیراز	شیراز
۸	دانشگاه پیام‌نور	
۱	مؤسسه آموزش عالی حافظ	
۹	مؤسسه آموزش عالی هنر	
۴۸	دانشگاه سیستان و بلوچستان	زاهدان
۴۳	دانشگاه کاشان	کاشان
۳۸	دانشگاه سمنان	

۱	دانشگاه آزاد اسلامی	سمنان
۱	دانشگاه پیام‌نور	
۲۵	دانشگاه نیشابور	نیشابور
۱۰	دانشگاه آزاد اسلامی	
۱	مؤسسه آموزش عالی سبحان	
۲۳	دانشگاه مازندران	مازندران
۶	مؤسسه آموزش عالی کمال‌الملک	
۲	مؤسسه آموزش عالی روزبهان	
۲	مؤسسه آموزش عالی طبری	
۲۰	دانشگاه بین‌المللی امام خمینی ^(ره)	قزوین
۳	دانشگاه آزاد اسلامی	
۳	دانشگاه پیام‌نور	
۲۲	دانشگاه شهید باهنر	کرمان
۳	دانشگاه آزاد اسلامی	
۲۰	دانشگاه گیلان	گیلان
۱۱	دانشگاه پیام‌نور	
۲۱	دانشگاه یاسوج	یاسوج
۱۰	دانشگاه تربیت معلم	سبزوار
۸	دانشگاه حکیم سبزواری	
۱۴	دانشگاه کردستان	کردستان
۱	دانشگاه پیام‌نور	
۱۳	دانشگاه رازی	کرمانشاه
۸	مؤسسه آموزش عالی ارم	شیراز
۲	مؤسسه آموزش عالی هنر	
۲	دانشگاه شیراز	
۹	دانشگاه ایلام	ایلام
۱	مؤسسه آموزش عالی باختر	
۸	دانشگاه آزاد اسلامی	رودهن
۸	دانشگاه پیام‌نور	البرز
۷	دانشگاه پیام‌نور	لرستان
۱	دانشگاه لرستان	
۷	دانشگاه شهید چمران	اهواز
۱	دانشگاه پیام‌نور	
۷	دانشگاه شهرکرد	شهرکرد

۷	دانشگاه بیرجند	بیرجند
۷	دانشگاه سلمان فارسی	کازرون
۷	دانشگاه ارومیه	ارومیه
۷	دانشگاه محقق اردبیلی	اردبیل
۶	دانشگاه زنجان	زنجان
۶	دانشگاه اراک	اراک
۵	دانشگاه آزاد اسلامی	تویسرکان
۴	دانشگاه ولی عصر (عج)	رفسنجان
۴	دانشگاه آزاد اسلامی	فیروزآباد
۲	دانشگاه آزاد اسلامی	ساوه
۲	مؤسسه آموزش عالی ناصر خسرو	
۲	دانشگاه آزاد اسلامی	همدان
۲	دانشگاه بوعلی سینا	
۲	دانشگاه شهید مدنی	آذربایجان شرقی
۱	دانشگاه پیام نور	
۳	دانشگاه آزاد اسلامی	شاهرود
۲	دانشگاه پیام نور	چهارمحال و بختیاری
۲	دانشگاه پیام نور	خوزستان
۲	دانشگاه آزاد اسلامی	اهر
۲	دانشگاه گنبدکاووس	گنبدکاووس
۲	دانشگاه آزاد اسلامی	کرج
۱	دانشگاه پیام نور	بجنورد
۱	دانشگاه آزاد اسلامی	دزفول
۱	دانشگاه آزاد اسلامی	جهرم
۱	دانشگاه آزاد اسلامی	اسلامشهر
۱	دانشگاه هرمزگان	هرمزگان
۱	دانشگاه آزاد اسلامی	تربت حیدریه
۱	دانشگاه دریانوردی و علوم دریایی	چابهار
۱	دانشگاه پیام نور	آذربایجان غربی
۱	دانشگاه آزاد اسلامی	محلات
۱	دانشگاه آزاد اسلامی	فلورجان
1	دانشگاه آزاد اسلامی	رامسر
۲۷۰۷ پایان نامه	۱۳۵ دانشگاه	۵۸ شهر

از منظر پراکندگی رشته، زبان و ادبیات فارسی با فاصله‌ای مشهود از سایر رشته‌ها قرار دارد و پس از آن می‌توان به رشته‌هایی همچون پژوهش هنر، نقاشی، هنرهای اسلامی، تصویرسازی اشاره کرد که بیشترین حجم نگارش پایان‌نامه در رشته‌های مذکور بوده است. بر اساس یافته‌ها، غلبه نگرش با رویکرد تصحیح و نیز از منظر هنری (به ویژه نگارگری)، در اولویت پژوهش‌ها در رشته‌های دانشگاهی قرار داشته است.

جدول ۲. تعداد پایان‌نامه در رشته‌های مختلف دانشگاهی کشور

تعداد	عنوان
۱۱۶۰	زبان و ادبیات فارسی
۳۳۴	پژوهش هنر
۲۴۹	نقاشی
۱۹۷	هنرهای اسلامی
۱۸۶	تصویرسازی
۹۸	علوم قرآن و حدیث
۷۷	صنایع‌دستی
۷۲	زبان و ادبیات عربی
۶۱	فلسفه
۳۸	تاریخ
۳۷	ایران‌شناسی
۳۴	علم اطلاعات و دانش‌شناسی
۳۴	مرمت اشیای فرهنگی و تاریخی
۲۲	فقه
۱۸	ادیان و عرفان
۱۷	باستان‌شناسی
۱۳	تاریخ و تمدن اسلامی
۸	تاریخ تحلیلی و تطبیقی هنر اسلامی
۸	شیعه‌شناسی
۷	تصوف و عرفان اسلامی
۶	اسناد و مدارک آرشیوی و نسخه‌شناسی
۵	الهیات و معارف اسلامی
۵	زیست‌شناسی
۴	فرهنگ و زبان‌های باستانی

۴	تاریخ علم
۳	باستان‌سنجی
۲	تاریخ هنر جهان اسلام
۲	فلسفه هنر
۲	زبان‌شناسی
۲	کامپیوتر
۱	فیزیک اتمی
۱	کارگردانی نمایش
۲۷۰۷ پایان‌نامه	۳۲ رشته

از منظر مقاطعی که در آن پایان‌نامه‌های مذکور نگارش یافته است، صرفاً دو مقطع کارشناسی ارشد و دکتری مشاهده می‌شود که در این بین، بیشترین تعداد پایان‌نامه‌ها در مقطع کارشناسی ارشد است.

جدول ۳. تعداد پایان‌نامه در رشته‌های مختلف دانشگاهی کشور به تفکیک مقطع

زبان و ادبیات فارسی	
دکتری	کارشناسی ارشد
۳۸۰	۷۸۰
پژوهش هنر	
دکتری	کارشناسی ارشد
۳۳	۳۰۱
نقاشی	
دکتری	کارشناسی ارشد
۰	۲۴۹
هنرهای اسلامی	
دکتری	کارشناسی ارشد
۳	۱۹۴
تصویرسازی	
دکتری	کارشناسی ارشد
۰	۱۸۶
صنایع دستی	
دکتری	کارشناسی ارشد
۰	۷۷
علوم قرآن و حدیث	
دکتری	کارشناسی ارشد
۳	۹۵

زبان و ادبیات عربی	
کارشناسی ارشد	دکتری
۵۷	۱۵
فلسفه	
کارشناسی ارشد	دکتری
۵۷	۴
تاریخ (اسلام، تشیع، ایران اسلامی)	
کارشناسی ارشد	دکتری
۳۱	۷
ایران‌شناسی	
کارشناسی ارشد	دکتری
۳۷	۰
علم اطلاعات و دانش‌شناسی (کتابداری)	
کارشناسی ارشد	دکتری
۳۲	۲
مرمت اشیای فرهنگی و تاریخی	
کارشناسی ارشد	دکتری
۳۳	۱
فقه	
کارشناسی ارشد	دکتری
۲۱	۱
ادیان و عرفان	
کارشناسی ارشد	دکتری
۱۸	۰
باستان‌شناسی	
کارشناسی ارشد	دکتری
۱۶	۱
تاریخ و تمدن اسلامی	
کارشناسی ارشد	دکتری
۸	۵
تاریخ تحلیلی و تطبیقی هنر اسلامی	
کارشناسی ارشد	دکتری
۰	۸
شیعه‌شناسی	
کارشناسی ارشد	دکتری
۷	۱

تصوف و عرفان اسلامی	
دکتری	کارشناسی ارشد
۵	۲
اسناد و مدارک آرشیوی و نسخه‌شناسی	
دکتری	کارشناسی ارشد
۰	۶
الهیات و معارف اسلامی	
دکتری	کارشناسی ارشد
۱	۴
زیست‌شناسی	
دکتری	کارشناسی ارشد
۱	۴
فرهنگ و زبان‌های باستانی	
دکتری	کارشناسی ارشد
۰	۴
تاریخ علم	
دکتری	کارشناسی ارشد
۰	۴
باستان‌سنجی	
دکتری	کارشناسی ارشد
۰	۳
تاریخ هنر جهان اسلام	
دکتری	کارشناسی ارشد
۰	۲
فلسفه هنر	
دکتری	کارشناسی ارشد
۰	۲
زبان‌شناسی	
دکتری	کارشناسی ارشد
۰	۲
کامپیوتر	
دکتری	کارشناسی ارشد
۰	۲
فیزیک اتمی	
دکتری	کارشناسی ارشد
۰	۱

کارگردانی نمایش	
کارشناسی ارشد	دکتری
۱	۰
مجموع	
کارشناسی ارشد	دکتری
۲۲۳۶	۴۷۱

از منظر سالشماری، یافته‌ها حاکی از آن است که از آغاز دهه ۸۰، توجه مراکز دانشگاهی به بهره‌گیری از نسخ خطی جهت نگارش پایان‌نامه‌ها رو به فزونی نهاده است که می‌توان آن را متأثر از آشنایی بیش از پیش به قابلیت و کاربرد علمی نسخ خطی در پژوهش و همچنین امکان دسترسی بیشتر به این منابع به واسطه ایجاد بسترهای نسبی لازم و مطلوب از سوی مراکز نگهداری نسخ خطی دانست.

۱۳۴۲	۱۳۴۱	۱۳۴۰	۱۳۳۹	۱۳۳۸	۱۳۳۷	۱۳۳۶	۱۳۳۵	۱۳۳۴	۱۳۳۳
۱	----	----	۳	۱	----	۲	----	----	۱
۱۳۵۲	۱۳۵۱	۱۳۵۰	۱۳۴۹	۱۳۴۸	۱۳۴۷	۱۳۴۶	۱۳۴۵	۱۳۴۴	۱۳۴۳
۲	۵	۵	۲	۴	۴	۲	۱	۱	----
۱۳۶۲	۱۳۶۱	۱۳۶۰	۱۳۵۹	۱۳۵۸	۱۳۵۷	۱۳۵۶	۱۳۵۵	۱۳۵۴	۱۳۵۳
۲۰	۱	----	۳	۵	۳	۵	۳	۴	۴
۱۳۷۲	۱۳۷۱	۱۳۷۰	۱۳۶۹	۱۳۶۸	۱۳۶۷	۱۳۶۶	۱۳۶۵	۱۳۶۴	۱۳۶۳
۴	۶	۳	۲	----	----	۳	----	۳	۸
۱۳۸۲	۱۳۸۱	۱۳۸۰	۱۳۷۹	۱۳۷۸	۱۳۷۷	۱۳۷۶	۱۳۷۵	۱۳۷۴	۱۳۷۳
۱۶	۱۹	۱۸	۲۰	۲۰	۱۶	۱۲	۷	۲۸	۱۶
۱۳۹۲	۱۳۹۱	۱۳۹۰	۱۳۸۹	۱۳۸۸	۱۳۸۷	۱۳۸۶	۱۳۸۵	۱۳۸۴	۱۳۸۳
۲۱۳	۱۵۳	۱۵۰	۱۴۶	۱۲۴	۵۴	۴۷	۳۲	۲۳	۱۹
	۱۴۰۱	۱۴۰۰	۱۳۹۹	۱۳۹۸	۱۳۹۷	۱۳۹۶	۱۳۹۵	۱۳۹۴	۱۳۹۳
	۲۵	۱۵۷	۲۶۴	۱۴۵	۱۲۰	۲۲۲	۱۶۲	۱۸۶	۱۸۲

نتیجه‌گیری

بهره‌گیری از نسخ خطی در رشته‌های گوناگون علمی، از جمله موضوعاتی محسوب می‌شود که نیازمند پژوهش‌های گسترده و تخصصی به ویژه در عرضه دانشگاهی است. در پژوهش حاضر، یافته‌ها نشانگر این جریان می‌باشد که پایان‌نامه‌های نگارش‌یافته دربردارنده میزان مثبت در سه شهر تهران، قم و مشهد

(کانون‌های نگهداری نسخ خطی ایران) و متعاقباً نشانگر ارتباط معنی‌داری بین دوری و نزدیکی به مراکز نگهداری نسخ خطی و پراکندگی جغرافیایی است. چنین دریافت می‌شود که با وجود جریان دیجیتال‌سازی نسخ و ایجاد پایگاه‌های دیجیتال، دسترسی به نسخ، همچنان موضوعی حائز اهمیت در گرایش دانشجویان به انجام پژوهش‌های حوزه نسخ خطی محسوب می‌شود. از منظر مقاطع، کارشناسی ارشد پیش‌تاز و عملاً یک‌پنجم پایان‌نامه‌های نگارش‌یافته، از سوی دانشجویان مقطع دکتری صورت پذیرفته است. از منظر سالشماری، از آغاز دهه ۸۰، توجه به حوزه نسخ خطی در عرصه دانشگاهی با رشدی محسوس همراه بوده است که به احتمال فراوان حاصل آگاهی محافل علمی نسبت به ارزش و جایگاه این میراث کهن است. همچنین، از منظر موضوعی، توجه پژوهشی، به صورت عمده متمرکز بر چند رشته (به ترتیب میزان مثبت نگارش: زبان و ادبیات فارسی، پژوهش هنر، نقاشی، هنرهای اسلامی، تصویرسازی، علوم قرآن و حدیث، صنایع‌دستی، زبان و ادبیات عربی و فلسفه) است که در آن دو محور اصلی مورد توجه قرار دارد: تصحیح و بررسی آرایه‌های هنری با تأکید بر نگاره. این در حالی است که سایر ظرفیت‌های پژوهشی این حوزه همچون بررسی آغازها، انجام‌ها، هامش‌ها، یادداشته‌ها، کاتبان، محل‌های کتابت، شروح تهیه، مهرها، وقف‌نامه‌ها، یادداشت‌های تصحیح، توضیحی، تملک و امانت، عرض‌دیدها، سماع، بلاغ و انهاء، اجازات، تقریظها، گونه‌های خط و کاغذ، تذهیب‌ها، تشعیرها، تزئینات متن (رنگ مرکب، کمندکشی، جداول)، جلد و تزئینات وابسته به آن و آسیب‌های وارده بر نسخ خطی (با رویکرد مرمت) تنها بخشی از موضوعات پژوهشی در رشته‌های گوناگون محسوب می‌شود که تاکنون به صورت جدی و متمرکز مورد توجه پایان‌نامه‌های دانشگاهی قرار نگرفته است. بر اساس یافته‌های پژوهش دریافت می‌شود که تمرکز جغرافیایی، موضوعی و مقطع از جمله آسیب‌های نیازمند توجه جدی است. در این راستا می‌توان علل چندگانه‌ای را دخیل دانست.

مهمترین موضوع، عدم دانش کافی و روزآمدسازی دانش اساتید راهنما و مشاور در زمینه نسخه‌شناسی و آگاهی از ظرفیت‌های این منابع دست اول در راستای ایده‌بخشی به دانشجویان است. عمده دلیل دیگر را می‌توان در حوزه علمی و عملی دانشجویان جستجو کرد که عبارتند از: عدم آگاهی از پژوهش‌های پیشین و خلاءهای پژوهشی موجود، عدم دانش لازم، عدم آشنایی با فهرس و عدم مراجعه به متخصصین فعال در مراکز نگهداری نسخ خطی. متعاقباً ثمره این جریان، ایجاد دیدگاه رفع تکلیف در بخشی از دانشجویان به هنگام نگارش پایان‌نامه با تکیه بر نسخ خطی را به همراه داشته است، چنان که بررسی کیفی پایان‌نامه‌های مذکور، در قالب پژوهشی مستقل، می‌تواند به بررسی این جریان بپردازد.

سیاسگزاری

نگارندگان بر خود لازم می‌دانند از ریاست سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی و مدیریت اداره مخطوطات این سازمان، به واسطه حمایت از اجرای پژوهش حاضر، کمال تشکر و قدردانی را داشته باشند.

منابع

- اورستی، پائولا (۱۳۸۵). نسخه‌های خطی اسلامی: ویژگی‌های مادی و گونه‌شناختی. ترجمه شیرین بنی‌احمد. نامه بهارستان، ۱۱-۱۲، ۳۵-۷۴.
- ایمانی، بهروز (۱۳۸۰). در جستجوی نسخ خطی: معرفی پایان‌نامه‌های تحصیلی در حوزه تصحیح متون (رشته زبان و ادبیات فارسی) (بخش نخست). آینه میراث، ۱۳، ۷۱-۷۶.
- ایمانی، بهروز (۱۳۸۰). در جستجوی نسخ خطی: معرفی پایان‌نامه‌های تحصیلی در حوزه تصحیح متون (رشته زبان و ادبیات فارسی) (بخش دوم). آینه میراث، ۱۴، ۶۷-۷۰.
- ایوانف، ولادیمیر (۱۳۸۶). خروج نسخه‌های خطی از ایران. نامه بهارستان، ۱۳-۱۴، ۴۷۷-۴۷۸.
- خانی‌پور، رضا (۱۳۹۰). بررسی علل و عوامل خروج کتاب‌های خطی از ایران و راه‌های مقابله با آن. کتابداری و اطلاع‌رسانی، ۵۴، ۲۱۹-۲۶۲.
- دبیران، حکیمه (۱۳۷۹). آشنایی با نسخه‌های خطی فارسی در آمریکا (کتابخانه مرکزی عمومی نیویورک). نامه بهارستان، ۲، ۱۲۴-۱۱۹.
- رحمتی، محمدکاظم (۱۳۹۵). اهمیت نسخه‌های خطی برای مطالعه تاریخ تشیع. میراث شهاب، ۸۴-۸۵، ۱۵۹-۲۵۰.
- ساکت، سلمان (۱۳۸۸). پایان‌نامه‌های تصحیح نسخ خطی در دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی مشهد. گزارش میراث، ۳۵، ۷۱-۷۹.
- سلیم‌گندمی، حمید (۱۳۸۵). وراقان و نقش آن‌ها در توسعه کتابخانه‌ها. مطالعات کتابداری و سازماندهی اطلاعات، ۶۵، ۲۴۸-۲۳۹.
- شرافت، امیرحسین (۱۳۸۷). فهرست‌نویسی و انتشار نسخ خطی و تأثیر آن در تحقیق و پژوهش. کتاب ماه کلیات، ۱۲۵، ۵-۱۳.
- شکراللهی، احسان‌الله (۱۳۸۳). نقش پایگاه جامع اطلاعاتی نسخ خطی در تدوین تاریخ علم ایران و اسلام با تأکید بر دیدگاه‌های استاد عبدالحسین حائری. کتاب ماه کلیات، ۹-۱۰، ۲۰-۲۵.
- شعبانی، احمد (۱۳۸۱). بررسی پراکندگی جغرافیایی نسخ و مجموعه‌های خطی در کتابخانه‌های کشور. علوم اجتماعی و انسانی، ۳۶.
- شیروانی‌ناغانی، سمیه (۱۳۸۹). پایان‌نامه‌های تصحیح نسخ خطی در دانشکده زبان و ادبیات دانشگاه یزد. گزارش میراث، ۳۹، ۶۳-۶۹.

طباطبایی امیری، فائزه سادات (۱۳۹۵). ارزیابی کیفیت وبسایت‌های فارسی‌زبان در حوزه نسخ خطی. *بساتین*، شماره ۵-۶، ۱۹۷-۲۱۲.

عظیمی، حبیب‌الله (۱۳۸۳). در اندیشه فردای نسخه‌های خطی. *آینه میراث*، ۲۶، ۲۸-۳۱.

عظیمی، حبیب‌الله (۱۳۸۸). تلاشی مضاعف در حوزه نسخ خطی. *کتاب ماه کلیات*، ۱۴۵، ۱۴-۱۵.

عظیمی، حبیب‌الله (۱۳۸۹). نسخ خطی و فهرست‌نویسی آن در ایران. *تحقیقات کتابداری و اطلاع‌رسانی دانشگاهی*، ۵۲، ۷۱-۹۲.

عظیمی، حبیب‌الله (۱۳۹۶). *نسخه‌نامه*. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.

غلامی جلیسه، مجید (۱۳۸۵). کتابخانه‌های دیجیتال نسخ خطی. *پیام بهارستان*، ۵۹، ۱۵۹-۱۷۰.

غیاثیان، محمدرضا (۱۴۰۰). مهاجرت نسخ خطی ایران به دربار عثمانی در دوره صفوی و سرنوشت آن‌ها. *آینه میراث*، ۶۹، ۹۳-۶۳.

فدایی، غلامرضا (۱۳۸۶). *آشنایی با نسخ خطی و آثار کمیاب (فارسی و عربی)*. تهران: سمت.

فدایی، غلامرضا (۱۳۸۹). پژوهش نسخه‌های خطی و چالش‌های موجود. *کتاب ماه کلیات*، ۱۵۶، ۲۲-۲۷.

مایل هروی، نجیب (۱۳۹۸). *کتاب‌آرایی در تمدن اسلامی*. ج ۲. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.

مایل هروی، نجیب (۱۳۹۳). *تاریخ نسخه‌پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی*. تهران: سوره مهر.

محمدی، امین (۱۳۹۴). تحلیلی بر پایان‌نامه‌های حوزه اسناد تاریخی و نسخ خطی. *نقد کتاب میراث*، ۵، ۲۰۵-۲۳۶.

مسعودی، اکرم (۱۳۸۲). معرفی پایان‌نامه‌های تصحیح نسخ خطی مقطع کارشناسی ارشد و دکتری زبان و ادبیات فارسی سال‌های ۸۰، ۸۱ و ۸۲. *کتاب ماه کلیات*، ۶۹-۷۰، ۱۸۶-۱۸۹.

مسعودی، اکرم. (۱۳۸۴). معرفی پایان‌نامه‌های تصحیح نسخ خطی (کارشناسی ارشد و دکتری ۸۳-۱۳۸۴) دانشگاه تهران. *کتاب ماه کلیات*، ۹۲-۹۳، ۱۲۰-۱۲۱.

مسعودی، اکرم. (۱۳۸۴). پایان‌نامه‌های نسخ تصحیح نسخ خطی در دوره‌های کارشناسی ارشد و دکتری دانشگاه تهران. *کتاب ماه کلیات*، ۹۶، ۱۱۰-۱۱۱.

ناصری‌مالوانی، علیرضا. (۱۳۸۹). نگاهی به چکیده‌نامه پایان‌نامه‌های حوزه نسخ خطی. *کتاب ماه کلیات*، ۱۵۶، ۱۰۸-۱۲۳.

References

- Alam, M. (2021). Persian Manuscripts in Victoria Memorial, Kolkata. *Iran*, 59, 322-332.
- Asili, S. (2017). A Catalogue of the Arabic and Persian Manuscripts in the Arts and Social Sciences Library of the University of Bristol. *Iran*, 43, 283-289.
- Deroche, F. (2005). *Islamic Codicology: An Introduction to the study of Manuscripts in Arabic script*, London: Al-Furqan Islamic Heritage Foundation.
- Madelung, W. (1992). Manuscripts in Historical Research and Text Edition. *The signnificance of Islamic Manuscripts*. London: Al-Furqan Islamic Heritage Foundation.
- Szuppe, M. (1997). A Preliminary Account of the Persian Manuscripts in the Collection of the Late Sir Harold W. Bailey. *Iran*, 35, 93-101.